

De stad en het werk

De afgelopen hoofdstukken hebben duidelijk gemaakt dat de in de inleiding genoemde verklaringen van het voorkomen van anarchistische (of radicale) arbeidersbewegingen, niet voldoen. Bouwvakkers en werfarbeiders hadden bepaald geen zittend beroep om maar iets te noemen. Maar ook maken de Vlissingse anarchisten niet een ontwortelde of losgeslagen indruk, althans niet meer dan bijvoorbeeld de antirevolutionairen. De kern van hun denken (nadruk op individuele zelfstandigheid en verantwoordelijkheid, op willen meer dan op moeten) is terug te vinden bij andere grote stromingen: bij het liberalisme en zelfs bij Kuiper (soevereiniteit in eigen kring). Bij Lansens konden we zien hoe dit gedachtengoed zich van links-liberale werkmansideologie ontwikkelde tot vroeg socialisme logisch en dat in dialoog met zijn persoonlijke en de maatschappelijke ontwikkeling. Vervolgens maakten de Vlissingse socialisten in de negentiger jaren beredeneerd hun keuze voor de antiparlementaire richting van Domela Nieuwenhuis en Cornelissen. Zij wilden de wereld radicaal veranderen naar normen die zij poogden bij te schaven in hun cultuurleven, dat ook al niet de indruk maakt van ontworteldheid. Men kan hun verwijten dat hun denkbeelden te eenvoudig bleven en op essentiële onderdelen niet verder ontwikkeld werden, maar dat droeg dan ook bij tot hun ondergang.

De verklaring van ontworteldheid gaat dus niet op voor Vlissingen. Dat de Vlissingers een radicaal antwoord zochten om hun zelfstandigheid zoveel mogelijk te behouden, zo niet te vergroten, moet uit andere oorzaken dan ontworteldheid verklaard worden. De voorgaande hoofdstukken suggereren dat de Vlissingse maatschappij eigenschappen bezat die het radicalisme bevorderden. Het ligt voor de hand die suggesties met elkaar te verbinden en te bezien of daaruit algemene conclusies te trekken zijn. Mocht het zo zijn dat de stadsgemeenschap inderdaad veel van het radicalisme der Vlissingse socialisten verklaart, dan moeten we vervolgens onderzoeken wat dan de waarde is van meer economische benaderingen (als die van Wiardi Beckman) welke het anarchisme verklaren uit het ambachtelijke van het beroep dat de anarchisten uitoefenden. Tevens keren we daarmee terug tot de vraag die in de inleiding gesteld werd: is een arbeidersbeweging uit bedrijfsfactoren afdoende te verklaren?

A. De stad.

Vlissingen en Middelburg (de stad en de arbeidersbeweging) benaderden gelijksoortige problemen op verschillende wijze: het burgerlijke beschavingsinitiatief in de zeventiger jaren ('Vereeniging voor Volksvermaken', 'Floralia'), de kiesrechtbeweging in de tweede helft van de tachtiger jaren, de reacties op Van der Veers overgang naar het tolstojanisme en de breuk met de 'Socialistenbond' in de negentiger jaren, de opkomst van SDAP en moderne vakbeweging tussen 1900 en 1914, de verzuiling vóór 1914, de vrij-socialistische beweging na 1918. Telkens

bleken de M...
dan de Vlissi...
een gewillige...
tuur tussen b...
ging, de reac...
sterkte van d...
gelaten. Ze k...

Dat de arb...
omdat de rad...
dat ze een m...
geen omgang...
inzicht in he...
van de arbeid...
wonderlijk.
ontwikkeling...
krachten om...
schappij ster...
zalen huren...
beidersbewe...
burg meer r...
had dan Vlis...
gere lagen, n...
middenstand...
mische basis...
viertal terre...
macht van k...
integreren. T...

a. armenz...

In 1895 me...
Vlissingen m...
deld 42.8%...
dat cijfer vo...
bijster ontw...
concluderen...
aan zijn coll...
vestigden, d...
beiders blev...
Volgens die...
De metaalb...
last, ze kon...
Wanneer de...
de uitkering...
het laatste, ...
nuari 1879 ...
meester Ari...
zou ook lei...

bleken de Middelburgse arbeiders meer in de pas te lopen met de bestaande orde dan de Vlissingse. Voor de wens van de hogere standen had men in Middelburg een gewilliger oor dan in Vlissingen. Verschillen in economische en sociale structuur tussen beide steden bleken een rol te spelen: bij 'Floralia', de kiesrechtbeweging, de reactie op de werkloosheid van 1892, het Middelburgse 'Ons Huis', de sterkte van de Middelburgse VDB. In Vlissingen werden de arbeiders meer alleen gelaten. Ze kregen de gelegenheid een wereld van zichzelf op te bouwen.

Dat de arbeiders in Vlissingen zo'n wereld konden opbouwen is van belang, omdat de radicaliteit van de Vlissingse arbeiders gebaseerd was op het bewustzijn dat ze een maatschappij konden opbouwen naar hun principes. Doordat ze totaal geen omgang hadden met de heren uit hogere standen, hadden ze ook totaal geen inzicht in het leven van die heren. Dat de bevrijding van de arbeiders het werk van de arbeiders zelf moest zijn steun kreeg in Vlissingen, is daarom niet zo verwonderlijk. De voorwaarden waren aanwezig voor een vrijwel ongebreidelde ontwikkeling van het zelfbewustzijn van de arbeiders. In Middelburg waren de krachten om de arbeiders te controleren en te integreren in de burgerlijke maatschappij sterker. In Vlissingen kon 'Uit het Volk - Voor het Volk' de grootste zalen huren en vergaderen op zondag was geen probleem. De Middelburgse arbeidersbeweging kreeg minder mogelijkheden. In hoofdstuk 1 bleek dat Middelburg meer rijke inwoners en een veel beter uitgekristalliseerde sociale structuur had dan Vlissingen. Vlissingen was een arbeidersstad met zwak ontwikkelde hogere lagen, met name wat de intelligentsia betreft, en een weinig kapitaalcrachtige middenstand die in belangrijke mate afhankelijk was van de arbeiders. De economische basis van Vlissingen had grote gevolgen voor het sociale bestel. Op een viertal terreinen wil ik deze gevolgen nader illustreren: de armenzorg, de onmacht van kerken en burgerlijke initiatieven om arbeiders in de maatschappij te integreren. Ten vierde: de gevolgen voor de bevolkingssamenstelling.

a. armenzorg

In 1895 merkte ds Talma op dat de gemeentelijke uitgaven voor armenzorg in Vlissingen niet bijzonder hoog waren. Terwijl de Nederlandse gemeenten gemiddeld 42.8% van de algemene uitgaven aan openbare armenzorg besteedden, was dat cijfer voor Vlissingen slechts 34.8%. De armenzorg in Vlissingen was niet bijster ontwikkeld en de particuliere liefdadigheid niet bijzonder groot, zou je concluderen. Wellicht was echter juist wat de secretaris van de armenraad in 1919 aan zijn collega in Heerlen schreef: dat in Vlissingen zich alleen metaalbewerkers vestigden, die zeker waren werk te krijgen op 'de Schelde'. 'Minderwaardige' arbeiders bleven in Amsterdam en Rotterdam waar zij meer kans op werk hadden. Volgens die redenering had de bedeling in Vlissingen gewoon minder geld nodig. De metaalbewerkers bezorgden het algemeen armbestuur dan misschien weinig last, ze konden anderzijds ook geen stevig fundament leggen voor de armenzorg. Wanneer de nood groot was stond het algemeen armbestuur al snel voor de keus: de uitkeringen staken, of de begroting overschrijden. In principe koos het voor het laatste, maar dat vonden hogere autoriteiten lang niet altijd goed. Reeds in januari 1879 eisten Gedeputeerde Staten een zuiniger beleid. Daarom wilde burgemeester Arie Smit dat jaar de armenzorg centraliseren. Verlaging van uitgaven zou ook leiden tot lager lastendruk en Vlissingen aantrekkelijker maken voor in-

vesteringen. Hij moest echter buigen voor de tegenstand van de kerkelijke bedelingsinstanties.⁹⁴⁹

Het armbestuur smeed zeker niet met het geld. Integendeel het poogde hulpzoekenden zoveel mogelijk af te schuiven naar kerkelijke bedelingsinstanties (die volgens de wet als eerste hulp moesten verlenen), naar familie of naar armbesturen van andere gemeenten. Voorts stelde het de bedeelden onder voortdurende controle. Leden van het algemeen armbestuur, dat gold ook voor de andere bedelingsinstanties, moesten daarom een zekere hardheid hebben. Temeer omdat de hogere standen weinig kennis hadden van het leven der armen en het maximum van de steun laag was (in de negentiger jaren fl. 1.50 per week). Er zat weinig rek in het beleid van het algemeen armbestuur. Toen in de negentiger jaren de humane dokter Duyvis de geneeskundige verzorging van de armen probeerde te verbeteren, trok het bestuur onmiddellijk aan de bel. Er werd misbruik gemaakt van de overheidsgelden, meende A. Loois.⁹⁵⁰

Even zuinig waren de regenten van het gasthuis, waar zowel zieken als armen (meest ouden van dagen) verpleegd werden. Zoveel mogelijk werd gepoogd de oudjes nog aan het werk te houden, zodat zij in hun eigen onderhoud konden voorzien. Alleen in het uiterste geval werden armlastigen in het gasthuis opgenomen. Hardheid heerste in het gasthuis. Burgemeester Tutein Nolthenius meende: *'de inrichting der gestichten [ook het weeshuis] is zeker niet weelderig te noemen, integendeel, dikwijls heeft spreker den toestand der gestichten moeten betreuren, die aan de Middeleeuwen deed denken'*. Een zakgeld van 30 cent per week werd in 1910 voldoende geacht voor de gasthuisbewoners. Waar moesten ze het ook aan uitgeven, want van dinsdag tot zaterdag zaten ze opgesloten. Uiteraard konden een slechte 'vader en moeder' de omstandigheden nog aanzienlijk verslechteren. In 1904 en 1905 stelde *De Toekomst* met succes de beroerde kwaliteit van het eten aan de kaak: blauw-zwarte rijst (door het gebruikte regenwater) en erwtensoep vol maden.⁹⁵¹

Van de kerkelijke bedelingsinstanties was de kas niet groter. Wat de katholieken betreft is in hoofdstuk 3 b en 9 e gewezen op de geringe spankracht van de Vincentius-vereniging. In 1890 klaagde het 'R.K. Armbestuur' reeds dat het geneeskundige hulp aan de armen niet meer kon betalen. De hervormde diakonie, die het beste te documenteren is, kan meer licht werpen op kerkelijke bedelingsinstanties. De traditionele najaarsinschrijvingen voor deze instelling bleven tussen 1877 en 1903 merkwaardig constant. Ze schommelden tussen fl. 2063.37 (in 1881) en fl. 1841.64 (in 1890). Na 1903 werden ze duidelijk minder gelijkmatig: tussen fl. 1979.70 (in 1910) en fl. 1599.23 (in 1908). Gemiddeld brachten ze van 1903 tot 1914 ook minder op. Na de oorlog zijn de gegevens anders samengesteld en is het eindbedrag hoger (variërend tussen 2400 en 3000 gulden), maar de wisselvalligheid blijft. De oorzaken hiervan, terwijl de opbrengsten lager waren, zijn zonder nader onderzoek moeilijk aan te wijzen. Mogelijk bestaat een verband met de opkomende sociale wetgeving. Deze kan de persoonlijke en directe offervaardigheid hebben doen teruglopen, want ze betekende een besparing op de uitgaven van de diakonie. Wie krachtens de een of andere sociale wet steun van de overheid kreeg, werd al gauw van de diakonielijsten afgevoerd of hem/haar werd verhoging van alimentatie geweigerd.⁹⁵²

De najaarsinschrijvingen vormden ongeveer een vijfde van de diakonale in-

komste
kapitaal
tes lang
in de n
men in
ook te
stellen,
toenem
zicht in
werden
nen ov
deze b
Uit zu
mentat

Zo s
en de
speelru
kracht
stelijke
actief:
zo verz
eren a
us opg
van sta
mité w
bueren
slechts

De f
het dar
minder
opgeva
De bij
scheid
op aan
1918 e
1914
melk v
0.8 en
nen in
komen

Lan
tussen
het in
daarom
sarmo
staand
zijn st

komsten. De overige gelden kwamen uit andere bronnen zoals huren, collectes, kapitaalrente en mogelijk landbezit. De stadsuitbreiding bracht echter de collectes langs de huizen in gevaar: in 1916 ontbraken de krachten om op Het Eiland, in de nieuwe stad en langs de Koudekerkseweg te collecteren. De kring waaruit men in Vlissingen ambtsdragers kon kiezen was feitelijk te klein en dan was men ook te zuinig. Reeds in 1911 had ds Hogerzeil voorgesteld wijkdiakenen aan te stellen, maar dat was afgeketst op de angst dat de aanvragen om steun zouden toenemen. Wel werden een tijdje vrouwen ingeschakeld, omdat zij een beter inzicht in de werkelijke behoeften van de gezinnen konden krijgen. Eerst in 1916 werden als proef hulpdiakenen aangesteld. Door hun zuinigheid wisten de diakenen overigens meestal een batig saldo te houden. Een duidelijk verband tussen deze batige saldi en de ongelijkmatigheid in de najaarsinschrijvingen is er niet. Uit zuinigheid werden in de zomer de Arnemuidse vissers uitgesloten van alimentatie en mochten kinderen hun ouders niet uit dorpen laten overkomen.⁹⁵³

Zo schoten de bedelingsinstanties tekort door de sociale opbouw van de stad en de financiële zwakte van haar inwoners. Beide factoren beperkten ook de speelruimte van filantropische verenigingen. In hoofdstuk 4 b is op de geringe kracht van 'Hulp in Nood' gewezen, gering zeker in vergelijking met de 'Christelijke Volksbond' in Middelburg. Naast HiN waren nog twee damescomités actief: het comité 'Kindervoeding' (zie hoofdstuk 4 a), dat zich tijdens de oorlog zo verzette tegen overheidssubsidie, en een 'Comité tot uitdeling van melk en eieren aan arme herstellende zieken'. Dit was in 1894 door mevr. Tutein Nolthenius opgericht. Net als het comité 'Kindervoeding' bestond het bestuur uit dames van stand, maar van elke gezindte. Het getal van leden en donateurs van dit comité was vergelijkbaar met dat van 'Hulp in Nood'. In 1908 had men 165 contribuerende leden. Dat aantal liep langzamerhand terug tot 120 in 1918, waarna het slechts in 1922 en 1923 enigszins toenam.⁹⁵⁴

De financiële polsstok van beide comités was kort. In het eerste jaar ontving het damescomité fl. 638.10, terwijl het fl. 1200 dacht nodig te hebben. Soms verminderden de ontvangsten uit contributies nog. Dergelijke tegenvallers werden opgevangen door benefietavonden van andere verenigingen en door verlotingen. De bijdrage van de comités aan de leniging van de armoede in Vlissingen was bescheiden. Het damescomité verstreekte slechts melk en eieren en gaf uitsluitend op aanbeveling van doktoren en vroedvrouwen. Net als bij 'Hulp in Nood' is na 1918 een sterke terugval in de activiteiten waar te nemen. Werden tussen 1908 en 1914 per jaar gemiddeld aan 197 patiënten per patiënt 20.8 eieren en 28.3 liter melk verstrekt, in de periode 1919-1928 slechts aan 96 patiënten, respectievelijk 0.8 en 27.7. Gewijzigde medische inzichten en de naoorlogse hogere prijzen kunnen in deze verandering een rol gespeeld hebben. Ik vermoed echter dat de opkomende verzorgingsstaat de belangrijkste oorzaak van de verandering is.⁹⁵⁵

Lange tijd vormden de bedelings- en liefdadigheidsinstellingen de enige band tussen hogere standen en 'het volk'. *'Hun arbeid is nog te weinig bekend'*, heet het in een aanbeveling van een collecte voor de hervormde diakenen. Zij werden daarom, net als 'Hulp in Nood', beschouwd als experts op het gebied van volksarmoede. Van Tijn heeft betoogd dat de negentiende eeuwse armenzorg de bestaande structuren en mentaliteiten in stand hielp houden: ieder in en volgens zijn stand. Vlissingen geeft hem gelijk. De financiële zwakte van de Vlissingse ge-

meenschap deed hier de negentiende-eeuwse praktijken en opvattingen zelfs lang voortbestaan. De weldoende heren moesten steeds op de penning letten. Ze waren daarom eerder geneigd de lasten aan de mensen zelf over te laten dan ze te verlichten. Armenzorg mocht bedeeiden nooit de prikkel tot werken ontnemen. Nog in 1918 laat de armenraad horen: *'Moge het volgend jaar ons met den vrede ook brengen eene armverzorging die meer speciaal op de armen als zoodanig is aangewezen, en zich niet verliest in Rijks- en andere steunregelingen, die wel verre van de veerkracht der natie op te bouwen, de geestkracht van velen doodt en de schuwheid tot arbeiden bevordert.'*⁹⁵⁶

Bijgevolg moesten de financieel minder draagkrachtigen zich lang op eigen kracht door de moeilijkheden van hun leven heenslaan. De oude methoden die we in hoofdstuk 2 tegenkwamen werden in Vlissingen nog lang toegepast: zoveel mogelijk je aansluiten bij een zieken- en begrafenisbus, hulp van familie, inzamelingen bij plotselinge calamiteiten, hulp van onderlinge verenigingen op het werk (het ziekenfondsje van de klinkers (hoofdstuk 11 h), de machinefabriek van 'de Schelde' kende in 1909 nog een vereniging 'Onderlinge Steun') verlotingen en beleningen in pandhuizen. De pandhuizen (voor zover te kennen uit officiële gegevens want er waren ook illegale pandhuizen) laten zien hoe in de twintiger jaren voor de armen óók de noodzaak van self-help verminderde:

Staat 12.1. Pandhuizen en beleningen. 1912-1928.*

jaar	aantal pandhuizen	aantal beleningen	jaar	aantal pandhuizen	aantal beleningen
1912	3	8330	1920	1	840
1913	3	24221	1921	1	627
1914	3	12118	1922	1	1134
1915	3	2273	1923	1	528
1916	3	4170	1924	1	414
1917	1	2857	1925	1	342
1918	1	1701	1926	1	168
1919	1	1138	1927	1	146
			1928	1	58

* Bron: gemeenteverslagen.

Terwijl moderner opvattingen elders al eerder ingang hadden gevonden, maakte in Vlissingen de verzorgingsstaat een einde aan de negentiende-eeuwse armenzorg en daarmee ook aan de zin van de gehanteerde negentiende-eeuwse theorieën van armverzorging. De wereld waarin je zelf moest handelen, óók wanneer het tegenzat, verdween. Zij had in Vlissingen lang moeten bestaan. Hulpbehoevende mensen werden er lang in de kou gelaten, wat op zich de liefde voor de bestaande orde niet vergrootte. In die wereld was een kerngedachte van het vrije socialisme (zelf doen) volkomen logisch. Nu sprong vaders Staat in als je tekort kwam. Nog hield het eergevoel veel mensen terug hulp van de overheid te vragen, maar vanaf 1925 werd via 'Maatschappelijk Hulpbetoon' gepoogd ook dat te overwinnen.

b. de
Dat Vl
organis
den het

a Inclus
* Bron:

Over d
zij vier
catures
bestuur
dan in
kende
gevolg
raad, w
doorga
beide o
Vlissin
Over
tijd ble
de pers
sociale
Hoger
keraad
hinder
maakt
gemeen
niet ha
stuk 9
zielen
delbur
en dat
klachte
kele m
gen de
Wee
kracht
ders. I

b. de onmacht van de kerken

Dat Vlissingen een arme arbeidersstad was had gevolgen voor de hele kerkelijke organisatie, niet slechts voor de kerkelijke bedelingsinstellingen. De kerken konden het aantal geestelijken niet op het benodigde peil houden:

Staat 12.2. Aantal zielen per geestelijke. 1890, 1922.*

gezindte	1890	1922
Nederlands Hervormd ^a	2047.75	3005.25
Gereformeerde Kerken		1538
Rooms Katholiek	884.33	1253.50

^a Inclusief Waalsen, Presbyterianen, Remonstranten.

* Bron: volkstellingen en gemeenteverslagen.

Over de Hervormde Kerk zijn we wederom het best ingelicht. In 1890 behoorde zij vier predikanten in dienst te hebben, maar er waren regelmatig langdurige vacatures. De kerk reageerde bovendien traag op de uitbreiding van Vlissingen. De bestuurlijke organisatie van de kerk werkte gezapigheid extra in de hand. Anders dan in Middelburg, waar kerkelijke kiesverenigingen soms felle strijd voerden, kende Vlissingen een getrapte verkiezing van de kerkeraad via de notabelen. Het gevolg was qua richting een grote continuïteit in de samenstelling van de kerkeraad, welke haar stempel drukte op de keuze van de predikanten. Vlissingen had doorgaans ethische predikanten. In de twintigste eeuw poogde de raad zo tussen beide extremen in de kerk, de Gereformeerde Bond en de vrijzinnigen (die in Vlissingen zwak waren), door te laveren.⁹⁵⁷

Over het algemeen waren de Vlissingse predikanten, vooral degenen die lange tijd bleven (Geselschap, Voorhoeve, Talma (de neef)), op sociaal gebied bezadigde personen. Zij lieten de kerkelijke organisatie het liefst onveranderd. Juist de sociale dominees wensten verandering, doch hun (De Gaay Fortman, Talma, Hogerzeil) pleidooien waren grotendeels vergeefs. Werkte de conservatieve kerkeraad hen niet tegen, dan had de kerkvoogdij wel financiële bezwaren. Die verhinderden ook uitbreiding van het aantal predikanten. In 1906 was een begin gemaakt met een spaarfonds voor een vijfde predikantsplaats, doch de giften uit de gemeente waren gering. In 1909 besloot men dat een vijfde predikant financieel niet haalbaar was. In 1911 ontbrak zelfs het geld voor een hulppredikant (hoofdstuk 9 f). Middelburg had toen reeds (de Hervormde Kerk telde daar slechts 600 zielen meer) zes predikanten. De gevolgen werden merkbaar. Ds Jonker uit Middelburg, in 1915 op kerkvisitatie, stelde vast dat het aantal catechisanten terugliep en dat de gemeente te groot was voor de beschikbare krachten. Er kwamen klachten, dat ook zeer meelevende lidmaten tijdens hun laatste ziekbed geen enkele maal bezocht waren. Niettemin moest de kerkeraad in 1922 de minister vragen de vijfde predikantsplaats op te heffen.⁹⁵⁸

Weerhield standsbesef de bestuurders van de Hervormde Kerk ervan mankracht te zoeken buiten de eigen kleine kring, bij de gereformeerden was dat anders. De verhouding zielental-geestelijke was bij hen beter dan bij de hervorm-

den. Hun organisatie was sterker, doordat zij ook werklieden in het kerkewerk betrokken. Zo kon de kerkeraad in 1926 in de negen wijken systematisch huisbezoek verrichten. Een commissie van ouderlingen lette bovendien speciaal op de jongere doopleden. In Middelburg hadden de Gereformeerde Kerken echter bijna tweemaal zoveel aanhang en ze waren organisatorisch nog beter ontwikkeld. In 1893 kende Middelburg méér jongelingenverenigingen, men had een traktatenclub en kon beschikken over de diensten van twee uitgeverijen (Littooy en Dhuy).⁹⁵⁹

Over de katholieken werd in hoofdstuk 8 h betoogd dat zij vooral werkten aan uitbouw van de kerk. Het effect op de binding van de leken aan de kerk is twijfelachtig. De Vincentius-vereniging had weinig geld, staat 12.2 toont aan dat de verhouding leken-geestelijkheid terugliep en in het algemeen konden katholieke verenigingen moeilijk leden aan zich binden. In feite vormden de Belgische loodsen de financiële basis van de plaatselijke organisaties. Toen hun inkomen terugliep en in de twintiger jaren ook hun aanwezigheid in Vlissingen, moeten de inkomsten van de katholieke kerk daaronder geleden hebben.⁹⁶⁰

Financiële zwakte stelde nauwe grenzen aan de Vlissingse kerken. Er is een duidelijk verschil met Middelburg. Maatschappelijk zijn kerken organisaties die integratie kunnen bevorderen. In Vlissingen was die taak hen te zwaar. Dat was een belangrijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de vrij-socialistische beweging. De structurele zwakte van kerkelijke organisaties speelde ook een belangrijke rol in de verzuiling van de Vlissingse arbeidersklasse, die beduidend trager verliep dan in Middelburg. Stuurman heeft, aansluitend bij de sociaal-geograaf Wichers, de 'overherigheid' te hulp geroepen om de regionale verschillen in het verzuilingsproces en in de opkomst van de socialistische arbeidersbeweging te verklaren. De vergelijking tussen Middelburg en Vlissingen wijst eerder op plaatselijke karakteristieken die controle door (delen van) de hogere standen al dan niet bestendigen. De Vlissingse situatie is feitelijk een variant op het klassieke model van Kerr en Siegel, dat de 'isolated mass' zo'n groot belang toekent ter verklaring van het voorkomen van radicale arbeidersbewegingen. De Vlissingse arbeiders vormden zo'n 'isolated mass', niet doordat ze afgezonderd van de rest van de maatschappij woonden, maar doordat de andere lagen in de maatschappij zich weinig met hen bezighielden.⁹⁶¹

c. burgerlijke initiatieven

In het Middelburg van de tachtiger en negentiger jaren valt niet alleen de belangstelling voor de sociale kwestie op, maar ook het streven van liberaal-burgerlijke zijde om op de arbeidersklasse in te werken. De *Middelburgsche Courant* bleek in de belangrijke tachtiger en negentiger jaren op sociaal en sociaal-politiek gebied ruimdenkend. Zo de hogere standen in Vlissingen zich al inlieten met de sociale kwestie waren hun opvattingen benepen. De belangrijke rol van intelligentia en vrije beroepen is onmiskenbaar in het Middelburgse sociale leven. Doktoren (De Man, J.P. Berdenis van Berlekom, J.C. Bolle) traden in die groepen naar voren. Zij vonden aansluiting bij advocaten als M. Jacq. de Witt Hamer, een vrijzinnige predikant als Sibmacher Zijnen, magistraten als E. Fokker en F. Pollman Kruseman. Herman Snijders, al stond deze HBS-leraar wat lager dan de overigen, droeg het zijne bij tot het intellectuele leven in deze kring. Ondernemers als

M.C. Gh...
en sociale...
de SDAP...
met de le...

In Vlis...
sprekspan...
tuur wer...
hoge amb...
doorgaan...
burgse te...
HBS had...
'nomisch'...
burgerlijk...

Niet al...
laag van...
zo langdu...
Volk'. Ve...
bleek in...
Hamer c...
Van der...
werkman...
in het M...
eenzelfde...
tact met...
te sporen...
indruk h...
Hamer.⁹⁶⁴

Niets v...
een were...
tussen be...
tie van 18...
lingsinste...
ven voor...
singse bu...
ringe bre...
Middelbu...
denken v...
de en 's...
belangste...
meestal i...
dienden...
mede de...
menten n...
kelijk in...

Bij twe...
beide kan...
sen en in...

M.C. Ghijsen, F.M. Wibaut werden door dit milieu gestimuleerd in hun culturele en sociale belangstelling. Het is opmerkelijk dat Wibaut ook na zijn overgang tot de SDAP meer contact bleef houden met de vooruitstrevend-liberale kringen dan met de leden van de plaatselijke SDAP-afdeling.⁹⁶²

In Vlissingen speelden doktoren ook een grote rol, maar zij hadden niet de gesprekspartners van hun Middelburgse collega's. De burgerlijke politiek en cultuur werden in Vlissingen gedragen door deze doktoren, een enkele directeur, hoge ambtenaren van het loodswezen en hoge militairen. Praktische lieden, maar doorgaans niet zo breed-geïnteresseerd en cultureel-ontwikkeld als hun Middelburgse tegenhangers. Nog in 1920, toen Vlissingen alweer tien jaar een eigen HBS had, kon wethouder Tichelman zich in het openbaar afvragen of je nu *'économisch'* *'oeconomisch'* of *'económisch'* moest zeggen. Zoiets is tekenend. Het burgerlijk cultuurleven in Vlissingen was maar zwak ontwikkeld.⁹⁶³

Niet alleen voor het culturele en politieke leven was de Middelburgse culturele laag van belang, ook voor de sociale verhoudingen. Op traditionele wijze werkte zo langdurig en met succes de Middelburgse vereniging 'Uit het Volk – Voor het Volk'. Vergelijkbare activiteiten raakten in Vlissingen al snel op dood spoor, bleek in hoofdstuk 2 en 3. We zagen in hoofdstuk 3 dat Wibaut en De Witt Hamer contact hadden met Cornelissen, later nam Wibaut ook contact op met Van der Veer. De Witt Hamer stond op de achtergrond bij de Middelburgse werkmansvereniging. Beide heren kwamen we, samen met de anderen, ook tegen in het Middelburgse 'Ons Huis'. De vrouwenbeweging in Middelburg vertoont eenzelfde beeld: belangrijke delen van de Middelburgse bourgeoisie zochten contact met de werkende klasse. De oorsprong van deze belangstelling is moeilijk op te sporen en ligt mogelijk bij Multatuli, die op deze Middelburgse liberalen grote indruk had gemaakt. Belangrijke impulsen gingen ook uit van M. Jacq. de Witt Hamer.⁹⁶⁴

Niets van deze contacten vinden we in Vlissingen. Konden de werklieden daar een wereld voor zichzelf creëren, de hogere standen deden dat ook. Het contact tussen beide werelden bestond voornamelijk in botsingen, zoals de werklozenactie van 1892 of de metselaarsstaking van 1899, en in de activiteiten van de bedelingsinstellingen. In Vlissingen was de geringe omvang van burgerlijke initiatieven voor de arbeiders niet alleen het gevolg van de financiële zwakte van de Vlissingse burgerij of haar gebrekkig politiek-sociaal inzicht, maar ook van haar geringe breedte. Daardoor had men gewoon te weinig mankracht. Bovendien: de Middelburgse advocaten, doktoren en leraren leken al gauw oprecht. Maar wat te denken van H. Louman, die op zaterdagmiddag bij 'de Schelde' het loon uitkeerde en 's avonds in de 'Vereeniging voor Volksvermaken' sociaal deed? Als ze al belangstelling had voor maatschappelijk werk, dan stond de Vlissingse burgerij meestal in te nauw contact met de instellingen waar de werklieden hun loon verdienden. Sociale initiatieven kregen gemakkelijk een bijsmaak en dat verklaart mede de geringe animo van de Vlissingse werklieden om aan dergelijke evenementen mee te doen. In plaats daarvan werd de Vlissingse gemeenschap gemakkelijk in twee kampen gespleten: de kleine elite en de grote massa.

Bij twee gelegenheden bleken de omvang van en maatschappelijke steun voor beide kampen: in 1897 toen de sociëteit 'Unitas' een nieuw gebouw wilde plaatsen en in 1901 toen een kleine groep om een HBS vroeg. Van 'Unitas' konden al-

leen gegoede burgers en officieren lid worden. De sociëteit had ongeveer tachtig leden. Voorzitter was Jos. van Raalte. 'Unitas' hield sociëteit in wat later het Concertgebouw werd. In maart 1897 ontstonden moeilijkheden toen nieuwe eigenaren van dit gebouw de huur verhoogden. Het bestuur van 'Unitas' (naast Van Raalte, de ex-gemeentesecretaris F.N. van der Bilt, de officieren G. van Munster en L.F. Geill, de apotheker A.J. van Ockenburg) besloot op het De Ruyterplein een eigen gebouw te zetten. Het gemeentebestuur behoorde mede te werken aan dit plan, omdat het belang moest stellen in een sociëteit voor de eerste standen en omdat de sociëteitsleden het meeste bijdroegen in de belastingen.⁹⁶⁵

Reeds bij de presentatie van het plan, in een geheime raadszitting, uitte burgemeester Tutein Nolthenius de vrees dat het plan de bevolking niet zou bevallen. Het beoogde plein was een van de weinige pleinen in Vlissingen en je had er bovendien uitzicht naar zee. Wethouder Van Uye Pieterse vond echter: de raad vertegenwoordigt de bevolking *'dus moet die er genoeg mee nemen als de Raad het plein voor dat doel verkoopt'*. Dat bleek al snel niet zo, toen de burgemeester het verzoekschrift van 'Unitas' liet publiceren. Met name het argument van de sociëteit dat zij de eerste standen vertegenwoordigde, die bovendien zoveel belasting betaalden, wakte woede op.⁹⁶⁶

'Unitas' weigerde hautain steun bij de burgerij te zoeken. Slechts 18 officieren vielen het sociëteitsverzoek bij. Daartegenover stond een adres, dat naar Nolthenius vaststelde *'geteekend is door de kern van de burgerij dus door hen, die werkelijk hier de publieke opinie vormen'*. In totaal 577 mannen, waaronder de dominees Voorhoeve en Hulsebos, de ambtenaar Van Unen, onderwijzers en veel middenstanders, onder wie de socialisten Lodewijk Mieremet en Jacob de Witte. Werklieden vinden we veel minder onder het adres. De meeste hadden nog geen kiesrecht, hun steun werd kennelijk niet gezocht. Uiteindelijk werd het verzoek afgewezen onder druk van de publieke opinie. Het nieuwe bestuur ging accoord met een plaats op de boulevard/hoek Coosje Buskenstraat. Daar heeft men tot 1926 sociëteit gehouden.⁹⁶⁷

De sociëteitskwestie werpt licht op de macht van de *upper ten* in de stad, hoe deze redeneerden en hun geringe omvang. Kiesgerechtigden van alle richtingen liepen te hoop in één tegenadres. Bij de HBS-kwestie vier jaren later deden meer werklieden mee. De kiesrechtuitbreiding vergrootte hun belang in de stadspolitiek. Ik heb in hoofdstuk 8 b aan de HBS-kwestie reeds aandacht geschonken, zodat ik me beperk tot de sociale aspecten. Het adres van drie directeuren, H.C. Beijerman (wasserij), J.G. van Niftrik (gasfabriek) en J.F.E. Flörenaes (telegraafkantoor), tesamen met 185 anderen om desnoods een gemeentelijke HBS op te richten, bracht de stad in rep en roer. Vooral de ARP-aanhang kwam bij monde van G. van Westen, ambtenaar bij de 'Zeeland', in verzet. Terwijl zij zich inspande het bijzonder onderwijs in stand te houden, dreigde het adres de lasten voor het openbaar onderwijs nog te verzwaren.⁹⁶⁸

Toch voedde niet alleen maar de antithese het verzet, Van Westen weidde er zelfs amper over uit. Het verzet sloeg meer een anti-intellectuele toon aan en vooral werd sociale kritiek geuit. Van Westen betoogde dat een gemeentelijke HBS de rijken in de stad onevenredig bevoordeelde. Het Rijk subsidieerde een HBS vijfmaal zo zwaar als het openbaar lager onderwijs en dan nog was zo'n HBS onbetaalbaar voor kinderen van ambachtslieden. In Vlissingen moest het

lager onderwijs de bevolking. Andere Vlissingen een zeevaartroute Middelburg, vooruitgangsgroep. Bij de arbeidende klassen sprak van onvoldoende maken, te gebruiken ook voor 1011 ha. betuigden af.

Rond de 19e eeuw volk' uit. De menstelling van standen. Een loodswezen, aal enigszins was. Verder 'Zeeland', daarnaars. In het eerder door lënd was de zers vinden tien onderw grote meerde 65% werd in zover zich h tionairen en meentepolit belangrijk d te betrekken

Wat 'de e steun die zij log liberaal, nen. Tot der sen, de burg gere ambten inspecteurs werden ook genodigd.⁹⁷⁰

Een klein ale activiteit ze die doet in 'Unitas') vervolgens

lager onderwijs verbeterd worden. Scholen die de praktische vaardigheden van de bevolking verhoogden, zoals een ambachtsschool, moesten worden gesticht. Andere Vlissingers vonden betere bestrating, goede toegang naar het Eiland en een zeevaartschool belangrijker. Voor intellectuele scholing moest je maar naar Middelburg, een stad die ondanks alle instellingen van middelbaar onderwijs niet vooruitging. Dat was nog het beste bewijs tegen de argumenten van de HBS-groep. Bij de oppositie voegden zich de socialisten. J.A. Stecher betoogde dat de arbeidende klasse door de HBS extra bezwaard zou worden. *De Baanbreker* sprak van onvervalste klassenstrijd. Terwijl de arbeiders er geen gebruik van konden maken, moesten ze wel opdraaien voor de kosten van de HBS. Dat argument gebruikte ook de leiding van de 'R.K. Volksbond'. Een tegenadres kreeg ongeveer 1011 handtekeningen. De 'Vlissingse Bestuurdersbond' en 'Patrimonium' betuigden afzonderlijk adhesie. Uiteindelijk belandde het plan in de ijskast.⁹⁶⁹

Rond de HBS kristalliseerden zich opnieuw de kampen van 'de elite' en 'het volk' uit. De handtekeningen onder de adressen documenteren omvang en samenstelling van beide groepen. Bij 'de elite' vinden we vooral de liberale hogere standen. Een derde van 'de elite' werd gevormd door leden van het Belgische loodswezen, een groep die financieel belangrijk was voor Vlissingen, maar sociaal enigszins afzijdig stond en uiteraard ook niet in de kiezerslijst terug te vinden was. Verder was het idee tamelijk populair onder het hogere personeel van de 'Zeeland', dat met 10 functionarissen vertegenwoordigd was onder de ondertekenaars. In het algemeen werd de groep niet gevormd door middenstanders, doch eerder door leidinggevend in het bedrijfsleven en leidende ambtenaren. Opvallend was de geringe steun van het onderwijzend personeel. Slechts drie onderwijzers vinden we onder de voorstanders van de HBS. Bij de tegenstanders komen tien onderwijzers voor, de meeste werkzaam in het bijzonder onderwijs. De grote meerderheid van de tegenstanders kwam uit de lagere volksklassen (zo'n 65% werd in de hoofdelijke omslag lager dan de zesde klasse aangeslagen). Voor zover zich hogere inkomensgroepen onder hen bevonden waren het anti-revolutionairen en katholieken: zij die doorgaans buiten het machtscentrum van de gemeentepolitiek stonden. De adhesie bij beide adressen laat goed zien hoe belangrijk de kiesrechtuitbreiding van 1897 was om de lagere bevolkingsgroepen te betrekken in de maatschappelijke besluitvorming.

Wat 'de elite' genoemd werd was de eigenlijke elite plus de maatschappelijke steun die zij kon vinden. De eigenlijke Vlissingse elite, tot de Eerste Wereldoorlog liberaal, was echter veel kleiner. Ze bestond uit niet meer dan veertig personen. Tot deze groep behoorden de directeuren van de grotere bedrijven, de artsen, de burgemeester, de hoge ambtenaren van beide loodswezens en enkele hogere ambtenaren uit het bedrijfsleven, zoals de ingenieurs van 'de Schelde' en de inspecteurs van de 'Zeeland'. Voor initiatieven met een meer liefdadig karakter werden ook vooraanstaande (maar gematigde) figuren uit het kerkelijk leven uitgenodigd.⁹⁷⁰

Een kleine elite die zich elitair gedraagt en meer door zelfzucht dan door sociale activiteiten gekenmerkt wordt, roept eerder sociale tegenstellingen op dan dat ze die doet verdwijnen. Het idee dat een kleine groep alles bedisselde (al dan niet in 'Unitas') met uitsluiting van de overgrote meerderheid van de bevolking die vervolgens kon betalen, was wijd verbreid. Het vormde de basis van het verzet

tegen Van Niftrik. Het sterkte de opvattingen van de vrije socialisten en ook die van de antirevolutionairen en katholieken. De feesten ter gelegenheid van de driehonderdste geboortedag van Michiel de Ruyter in 1907 illustreren een en ander. Arbeiders mochten slechts opdraven als voetvolk in het gevolg van M. van der Beke Callenfels, commandant van een vendel dat bij de feesten optrad. Zelfs bij de feeststoet werden arbeiderszangverenigingen uitgesloten. 'Wie organiseert de feestelijkheden?', vroeg de allerm minst vrij-socialistische J. van Hoeflaken die op de gasfabriek werkte, 'Niemand anders dan de grooten.' 'Een admiraal in dienst eener roovertrepubliek zietdaar De Ruijter. En daarom wordt zoo'n man gehuldigd? Dat teekent het karakterlooze der heeren, die zoo'n spelletje op touw zetten', oordeelde echter J. M. [Janus Marinissen?] in *De Toekomst*.⁹⁷¹

'Onbekend maakt onbemind', luidt een bekend gezegde. Hoe minder sociale contact, des te groter de ruimte voor negatieve (voor-) oordelen. Op dat thema is in de sociologie al geruime tijd voortgeborduurd. Het vormt een van de pijlers onder de 'end-of-ideology'-theorieën. In ons land is het meer recent ontwikkeld door D. van Arkel in een artikel over de groei van het anti-Joodse stereotype. Van Arkel stelt een rekenmodel voor dat sociale contacten en sociale afstand meet. Van deze beide hangt af of vooroordelen kunnen aanslaan. Het model legt 'een functioneel verband [...] tussen toeneming van sociale distantie en toeneming van stereotypie'. Van Arkel werkt dit uit voor het antisemitisme, maar omdat hij stelt dat ook klasseverschillen de oorzaak kunnen zijn van vooroordeel moet het model voor ons onderzoek zin hebben. Het geeft dan antwoord op de vraag: wanneer worden arbeidersbewegingen radicaal? Bij antisemitisme heeft Van Arkel berekend dat discriminatie of vervolging optreedt vanaf het punt waar de sociale afstand groter wordt dan de 'interactiefrequentie': de sociale samenwerking. Mogelijk moet de sociale afstand aanmerkelijk groter zijn dan bij antisemitisme, wil een arbeidersbeweging radicale trekken krijgen. Nader onderzoek zou dat kunnen uitwijzen.⁹⁷²

Van Arkels benadering werpt licht op de tegenstelling tussen Middelburg en Vlissingen, al is het door gebrek aan gegevens (gelukkig) niet mogelijk zijn rekenmodel toe te passen. Ik moet mij dus meer op indrukken baseren, dan op rekenkundige zekerheden. In de voorafgaande pagina's is reeds uitvoerig betoogd dat de sociale structuur van Middelburg meer een glijdende overgang van hoogste naar laagste standen kende dan die van Vlissingen, zodat de hogere standen in Middelburg beter via 'tussenpersonen' contact konden leggen met de werklieden. Ook is nog eens benadrukt dat hogere standen in Middelburg zich veel vroeger en intensiever dan in Vlissingen bezighielden met de werklieden. Sterker nog: waar sociale afstand geschapen werd in Vlissingen, bleef deze bestaan terwijl in Middelburg krachten aanwezig waren om hem te verkleinen. Ik wijs op de isolatie van A.J. Lans en de zijnen, vergelijkbaar met wat een paar jaar later in Middelburg J.J. de Roo, de administrateur van *De Volksstem*, overkwam. Maar terwijl in Middelburg Wibaut, De Witt Hamer en Henriëtte van der Meij via de onderwijzer Cornelissen contact maakten met de werklieden-kiesrechtbeweging, bleven de socialisten in Vlissingen geïsoleerd.

Van Arkel rekent tot de sociale contacten uitdrukkelijk ook die welke samenhangen met de uitoefening van een beroep: de boer die contact moet onderhouden met hoefsmid, molenaar en slager. In hoofdstuk 1 is reeds betoogd dat ook in

dat op
Middel
burg g
hun sta
den da
ale con
stond
namen
enige l
en hog
hier ge
vond c
beston
boogso
gemeen

Het
en de
zijn ge
gentig
Jean-L
ging ti
voetba
midden
een arb
kaal 'I
voetba
gen te

Soci
dat vo
den H
Turnve
gen', z
lum se
schutte
ren van
ne bur
men. U
voorbe
kende

Voo
nen na
gewog
stande
leden v
gen aa
wel af

dat opzicht de economische en sociale structuur verschillen veroorzaakten tussen Middelburg en Vlissingen. Het aantal particuliere opdrachtgevers was in Middelburg groter dan in Vlissingen. De Middelburgse werklieden (voor zover ze in hun stad werkten) kwamen in hun werk reeds meer in contact met hogere standen dan de Vlissingse. Ik kom daar op het eind van dit hoofdstuk op terug. Sociale contacten kunnen echter ook gelegd worden in verenigingsverband. Hoe stond het daarmee? Van de meeste verenigingen ontbreken ledenlijsten. De namen van bestuursleden en van prijswinnaars bij wedstrijden zijn vrijwel de enige bron. In het algemeen belemmerde de zwakke samenstelling van midden- en hogere groepen het Vlissingse verenigingsleven. *'Men zegt wel eens dat het hier gemakkelijker valt eene vereeniging op te richten dan in stand te houden'*, vond de *Vlissingse Courant*. En inderdaad als een burgersociëteit vijftien jaar bestond was dat bijzonder, terwijl in 1920 het veertigjarig bestaan van de handboogschutterij 'De Eendracht', die zijn leden vooral recruteerde uit de Belgische gemeenschap, ronduit een zeldzaamheid was.⁹⁷³

Het rijkste verenigingsleven was in Vlissingen te vinden bij de kleine burgerij en de werklieden. De verenigingen lijken mij vóór 1914 vooral georganiseerd te zijn geweest op basis van stand. Bijvoorbeeld de voetbalverenigingen. In de negentiger jaren bestond voor rijke jongelieden 'Uitspanning en Inspanning' (met Jean-Louis Pisuise op doel), later 'Eendracht Maakt Macht'. Deze vereniging ging tijdens de Eerste Wereldoorlog failliet en werd gedwongen te fuseren met de voetbalvereniging 'Vlissingen' (*'voor den fatsoenlijken werkmans en gewonen middenstand'*) tot de VCV 'Vlissingen'. In de twintiger jaren was deze vereniging een arbeidersvereniging geworden die soms vergaderde in het syndicalistische lokaal 'Diligentia'. Dit is niet alleen een voorbeeld van de proletarisering van het voetbal, maar ook van de praktijk in Vlissingen om sociaal-homogene verenigingen te stichten.⁹⁷⁴

Sociaal-homogene verenigingen waren verder 'Het Vlissingesch Mannenkoor', dat vooral openbare onderwijzers recruteerde, en het christelijk zangkoor 'Looft den Heer' dat zangers uit de betere standen verenigde. Ook de 'Vlissingse Turnvereniging' kende aanvankelijk *'weinig leden uit eenvoudige arbeiderskringen'*, zoals een kenner van het sociale leven in Vlissingen gedurende het interbellum schrijft. Voor verschillende standen verschillende verenigingen: de scherpschuttersvereniging 'Vlissingen' had leden van hoger allooi (met name ambtenaren van de 'Zeeland'), dan de schiet- en toneelvereniging 'Onder Ons' waar kleine burgerij, toezichhoudend personeel en geschoolde werklieden in samenkwamen. Uiteraard waren er wel verenigingen met heterogener ledenbestand, bijvoorbeeld de Oranjebond, maar deze organisatie had zeer veel papieren leden en kende perioden van grote passiviteit.

Voor Middelburg beschik ik over minder gegevens maar daar lijken scheidslijnen naar stand ook in sommige andere dan politiek-sociale verenigingen minder gewogen te hebben. Een voorbeeld is het natuurkundig gezelschap, dat voor alle standen open stond en inderdaad ook leden uit alle standen opnam (later ook leden van de SDAP). Belangrijk is verder dat er buiten de gezelligheidsverenigingen aantoonbaar contact bestond tussen de standen, terwijl dat in Vlissingen vrijwel afwezig was.⁹⁷⁵

d. de bevolking

Nog twee gevolgen van de economische basis van Vlissingen moeten kort behandeld worden. Het gaat om de Vlissingse bevolking. Het stempel dat 'de Schelde' op de Vlissingse maatschappij drukte, kwam niet alleen tot uitdrukking in de samenstelling van de bevolking, maar ook in het tempo waarin de bevolking groeide. Middelburg groeide veel gelijkmatiger en langzamer dan Vlissingen. De wanverhouding tussen midden- en hogere standen enerzijds en de werkliedenstanden anderzijds werd in de Scheldestad alleen maar groter. In Middelburg werden de maatschappelijke opbouw en controle van de hogere standen veel minder op de proef gesteld door de groei van het aantal werklieden. Daaruit moet verklaard worden dat, terwijl de burgerij in Vlissingen het in de tachtiger jaren langzamerhand liet afweten, de Middelburgse ook na de negentiger jaren nog doorging met allerlei volksoontwikkelingsactiviteiten.

De economie van Vlissingen beïnvloedde ook de leeftijdsopbouw van de stadsbevolking. De gemiddelde leeftijd van de Vlissingers was opvallend lager dan die van de Middelburgers: gemiddeld zo'n vier jaar. De grotere sterfte onder de mannelijke bevolking (zie staat 12.3) houdt ongetwijfeld verband met de fabrieksarbeid. Ook de groei van 'de Schelde', die met name jonge arbeiders in dienst nam, zal een rol hebben gespeeld. Staat 12.3 laat zien dat de groep inwoners boven de vijftig jaar in Middelburg niet alleen een groter deel van de stadsbevolking uitmaakte, maar dat zij tussen 1879 en 1920 ook toenam terwijl ze in Vlissingen ongeveer gelijk bleef. Vooral in de tachtiger en negentiger jaren, toen 'de Schelde' de bevolkingsgroei grotendeels veroorzaakte, daalde in Vlissingen het aandeel van de mensen ouder dan vijftig jaar in de bevolking.

Staat 12.3. Aandeel van twee leeftijdsgroepen in de bevolking van Vlissingen en Middelburg.*

Jaar	leeftijdscategorie	Vlissingen		Middelburg	
		% M	% V	% M	% V
1879	15 - 35 jaar	30.47	29.65	29.96	31.49
	boven 50 jaar	14.63	17.42	19.20	22.43
1889	15 - 35 jaar	31.90	33.18	30.28	32.00
	boven 50 jaar	12.95	15.54	19.15	21.94
1899	15 - 35 jaar	32.79	34.21	31.12	32.19
	boven 50 jaar	11.68	31.43	18.39	20.88
1920	15 - 35 jaar	36.29	35.37	32.47	32.98
	boven 50 jaar	15.36	17.38	21.82	24.13

* Bron: volkstellingen

Daarentegen was de groep van 15 tot 35-jarigen, waarin de jonge gezinnen voorkwamen, in Vlissingen groter dan in Middelburg. Deze groep groeide nog. De bevolking van Vlissingen was dus niet alleen in haar sociale opbouw, maar ook in haar leeftijdsopbouw minder evenwichtig dan die van Middelburg. Staat 12.4 laat

zien dat

a = kind
b = alle g
* Bron: v

In Vliss
met mi
ale wor
ning pe
voor de
leeftijd
geringe
cialistis

e. be
Zo zou
ter ver
ontwik
arbeide
wikkeli
ces tast
ders. A
hoofds
lijkheid
reren d
dingen
stelling
den, ee
hogere
minder
tes op
de and
en soci
op de s
venson
schillen
komen

zien dat de Vlissingse gezinnen gemiddeld ook kinderrijker waren:

Staat 12.4. Gezinsomvang, Vlissingen - Middelburg.*

Jaar	Vlissingen		Middelburg	
	a	b	a	b
1869		3.1		3.0
1879	2.3	3.4		
1889	2.5	3.5	2.1	3.1
1899	2.7	3.8	2.1	3.2
1909	2.7	3.7	2.0	3.1
1920	2.1	2.4		

a = kinderen per gezin

b = alle gezinsleden minus de hoofden

* Bron: volkstellingen

In Vlissingen woonden meer jonge en talrijker gezinnen. Ze moesten bovendien met minder woonruimte genoeg nemen: in 1909, dus na het begin van de sociale woningbouw in Vlissingen, 0.71 tegen 0.86. In 1920 had Vlissingen 0.7 woning per gezin. We kunnen concluderen dat in Vlissingen de omstandigheden voor de gezinnen moeilijker waren dan in Middelburg. Dat, gevoegd bij de lagere leeftijd van de Vlissingse bevolking, kan mede een oorzaak zijn geweest van de geringere invloed van traditie en van de grotere radicaliteit van de Vlissingse socialistische arbeidersbeweging.⁹⁷⁶

e. het model-Vlissingen

Zo zou het kunnen lijken alsof toch een kern van waarheid zit in theorieën die ter verklaring van arbeidersradicalisme een snelle economische (kapitalistische) ontwikkeling met als gevolg een achterblijvend overheidsapparaat of losgeslagen arbeiders benadrukken. Ongetwijfeld worden door een snelle economische ontwikkeling traditionele verhoudingen en gedragingen ondermijnd. Maar dat proces tast alle bevolkingsgroepen aan en hoeft niet te leiden tot losgeslagen arbeiders. Althans zo zijn de vroege en vrije socialisten van Vlissingen in de vorige hoofdstukken niet naar voren gekomen. Er ontstaat hoogstens een grotere mogelijkheid je te bevrijden van traditie. Om arbeidersradicalisme te verklaren, suggereren de voorafgaande hoofdstukken, moeten we vooral kijken naar de verhoudingen tussen de standen/klassen. Daarbij moeten we verder gaan dan de vaststelling of hogere standen al dan niet verdeeld op de arbeidersbeweging reageerden, een verklaring die Van Tijn eens gesuggereerd heeft. Ook verdeeld kunnen hogere standen arbeidersradicalisme voorkomen. In Middelburg waren ze niet minder verdeeld dan in Vlissingen. Het gaat er maar om of de fracties van de elites op zichzelf krachtig genoeg zijn en of de strategie van de ene fractie die van de andere niet ondermijnt. In eerste instantie dienen we daarom de economische en sociale structuur van een stad, regio of land te onderzoeken en de wijze waarop de sociale lagen met elkaar omgaan. Waren de arbeiders in staat zich goede levensomstandigheden te verwerven, bestonden er veel contacten tussen de verschillende sociale lagen? Konden de hogere standen de arbeiders tegemoet komen, waren zij in staat sociale activiteiten voor de arbeiders te ontwikkelen?

Of werd de arbeidersklasse over het algemeen alleen gelaten? Het model-Vlissingen zegt dat men in industrialiserende of industriële maatschappijen in ieder geval dáár radicale arbeidersbewegingen kan verwachten, waar een zwak uitgekristalliseerde sociale structuur een economische basis heeft die enge grenzen stelt aan sociale activiteiten van de hogere lagen.⁹⁷⁷

De verschillen tussen Vlissingen en Middelburg tonen aan dat we de analyse van het karakter van een arbeidersbeweging moeten beginnen op lokaal niveau. Of we op een gegeven moment het zwaartepunt van ons onderzoek moeten verleggen naar het nationale niveau hangt af van de mate waarin het lokale is geïntegreerd in het nationale. Immers dan kan de nationale politiek ingrijpen waar een lokale gemeenschap niet bij machte is de arbeiders goede levensomstandigheden te bezorgen en te integreren in het bestel. De nationale overheid greep in Vlissingen in tussen 1901 en 1928. De integratie van de stedelijke gemeenschap in de nationale hief in dit geval tegelijkertijd de isolatie van de arbeidersklasse op. In zoverre wordt een van de 'end-of-ideology'-stellingen door de ontwikkeling van de Vlissingse arbeidersbeweging bevestigd. Het plaatselijke vrije socialisme werd meer dan door de economische ontwikkelingen in het kapitalisme door de veranderende verhouding tussen staat en maatschappij weggedrukt.

De stelling dat radicale arbeidersbewegingen daar kunnen voorkomen waar de sociale structuur slecht ontwikkeld is en/of waar weinig contacten bestaan tussen arbeidersklasse en de rest van de maatschappij, wordt gesteund in de literatuur. De Amerikaanse historicus Ronald Aminzade constateerde bijvoorbeeld dat de klassenstrijd in het Franse Toulouse veel feller werd zodra de bourgeoisie niet meer in staat was sterke paternalistische banden met de arbeiders te onderhouden. Tot eenzelfde conclusie kwam Mary Nolan in haar onderzoek van de arbeidersbeweging in Düsseldorf: een autoritaire en vijandige omgeving had een radicale arbeidersbeweging tot gevolg. Ook de baanbrekende vergelijking van Erhard Lucas tussen Remscheid (radicaal, sociaal-democratisch) en Hamborn (radicaal en syndicalistisch) lijkt het model te bevestigen, hoewel de auteur zelf met de ontwortelde arbeider aankomt. De verschillen tussen Remscheid en Hamborn hebben veel weg van die tussen Middelburg en Vlissingen. Dat de Remscheidter arbeidersbeweging uiteindelijk tot een radicaler vorm van sociaal-democratie kwam dan de Middelburgse kan veroorzaakt zijn door de teruggang van de kleine industrie in Remscheid. Remscheid had een veel beter ontwikkelde sociale structuur dan Hamborn, dat net als Vlissingen een arbeidersstad was. De bourgeoisie was in Remscheid, net als in Middelburg, veel gecultiveerder, de mogelijkheden om door te leren waren er groter. In Hamborn was niet eens een bibliotheek, de woonverhoudingen waren er slechter en de armverzorging schoot tekort. Net als in Middelburg kende Remscheid op deze punten betere voorzieningen: er was een betere armenopvang en de sociale politiek van de bedrijven was er beter ontwikkeld. Hamborn kende echter een uitgebreider verenigingsleven onder de arbeiders dan Remscheid, al schijnt dit mede veroorzaakt door de vele nationaliteiten die in Hamborn woonden. Desondanks is de overeenkomst met Vlissingen opvallend. Daar kwamen de arbeiders ook tot een uitgebreider en zelfstandiger verenigingsleven dan in Middelburg.⁹⁷⁸

Een rijk verenigingsleven vond Rolf Bigler ook bij de anarchistische horlogemakers in de Zwitserse Jura. Hij poogde het anarchisme te verklaren uit onder

andere de
meer steun
veel minder
Geneefse
vroeg in d
Overigens
wikkelde s

Aankno
lutionaire
Britse soc
anarchiste
waren ster
vakbonde
katerinosl
en in 190
mensjewi
dig gebas
brieksleid
bolsjewik
Petersbur
chard Ha
ten aanzie
ke sociale
die politi
laag inko
De syndi

In teg
Boll twee
lijkt een
(zoals in
ders daar
zwakke
taliteit v
weging,
De bedr
minder
de bedel
wustzijn
zichzelf
ging in

De zv
de gerin
het anar
en Arge
de mijn
het moe
stische

andere de zittende houding van de horlogemakers, maar zijn onderzoek biedt meer steun voor het model-Vlissingen. De horlogemakers van Le Locle stonden veel minder onder controle dan die van Genève en ze hadden, anders dan hun Geneefse collega's, geen stem in de gemeentepolitiek. Het stukwerk kwam al vroeg in de Jura voor. Over het belang daarvan kom ik in deel B nog te spreken. Overigens geeft Biglers beschrijving van de Jura de indruk van een zwak-ontwikkelde sociale structuur en financieel zwakke bovenlagen.⁹⁷⁹

Aanknopingspunten voor het model-Vlissingen bestaan ook in het voor-revolutionaire Rusland, althans zoals dat naar voren komt in het onderzoek van de Britse socioloog David Lane. De aanhang van socialisten-revolutionairen en anarchisten heeft hij evenwel buiten beschouwing gelaten. De radicale bolsjewiki waren sterker in Moskou, waar de bedrijfsleiding bijzonder gekant was tegen de vakbonden, dan in St Petersburg waar een toleranter beleid werd gevoerd. In Jekaterinoslaw, waar een progressief buitenlands management de fabrieken leidde en in 1905 al vaststaande onderhandelingsprocedures werden gevolgd, waren de mensjewiki sterk. Doch in steden als Iwanowo-Woznesensk, economisch eenzijdig gebaseerd op de textielindustrie, waar wederzijdse haat heerste tussen fabrieksleiding en arbeiders, waren de bolsjewiki sterk. Lane benadrukt dat bij de bolsjewiki in Iwanowo intellectuelen, anders dan bij de sociaal-democraten in St Petersburg en Moskou, geen rol speelden. Hij ondersteunt het verband dat Richard Hamilton legde tussen omvang van bedrijf en radicalisme en concludeert ten aanzien van plaatsen waarin het kleine bedrijf overheerst: *'De meer geleidelijke sociale schaal die karakteristiek is voor zulke gebieden is een algemene factor die politiek radicalisme belemmert.'* In het algemeen legt hij een verband tussen laag inkomen en geringe opleiding enerzijds en politiek radicalisme anderzijds. De syndicalisten van Vlissingen lijken hem hierin geen gelijk te geven.⁹⁸⁰

In tegenstelling tot Erhard Lucas onderzocht de Duitse historicus Friedhelm Boll twee steden met een gemengde industrie: Brunswijk en Hannover. Ook hier lijkt een belangrijk aspect van het model-Vlissingen bevestigd te worden: waar (zoals in Brunswijk) minder rekening wordt gehouden met de eisen van de arbeiders daar zal de arbeidersbeweging radicaler zijn. Dat kan het gevolg zijn van een zwakke sociale structuur, maar kan uiteraard ook te maken hebben met de mentaliteit van de hogere klassen. Brunswijk, de stad met de radicalere arbeidersbeweging, telde veel ambtenaren in de midden- en hogere lagen van de bevolking. De bedrijven waren er kleiner dan in Hannover, de ondernemers zwakker en minder hard. De arbeidersbeweging boekte in Brunswijk meer successen, maar de bedeling van het kiesrecht hield er geen gelijke tred met het groeiend zelfbewustzijn van de arbeiders. Net als in Vlissingen waren zij in staat een wereld van zichzelf te creëren, waaruit Boll het grotere radicalisme van de arbeidersbeweging in Brunswijk verklaart.⁹⁸¹

De zwakke sociale structuur, de weinig draagkrachtige economische basis en de geringe interesse van de elites voor de arbeiders verklaren de populariteit van het anarchisme in Spanje en in Latijnsamerikaanse landen als Mexico, Peru, Chili en Argentinië. Ze verklaren ook de neiging tot radicalisme van de mijnwerkers in de mijnwerkerssteden van de Westelijke Verenigde Staten. In het algemeen legt het model-Vlissingen uit waarom (de vaststelling van Larry Peterson) syndicalistische bewegingen met name voorkwamen in 'one-company towns'. Immers

juist deze steden zullen een zwak ontwikkelde sociale structuur hebben gehad met aan de basis een grote overmacht aan arbeiders. Radicalisme kon er verhinderd worden wanneer, zoals de fabriek van Amoskeag in Manchester (Verenigde Staten, New England), het bedrijf een uitgebreide sociale politiek voerde en op allerlei manieren probeerde de arbeiders te integreren.⁹⁸²

In de voorgaande alinea's is geen onderscheid gemaakt tussen radicale sociaal-democraten en vrije socialisten. Onjuist is dat niet, aangezien in hoofdstuk 4 werd betoogd dat de Vlissingers voor de anti-parlementaire weg kozen omdat deze hen de enig revolutionaire leek. Ze werden vrije socialist, omdat ze revolutionair waren. Het Vlissingse model bevat elementen die zouden kunnen verklaren in Vlissingen ook later het vrije socialisme (en niet het communisme) de voorkeur had. De zwakke sociale structuur gaf de arbeiders al gauw invloed. We zagen dat met de metselaarsstaking van 1899 en de actie van de havenarbeiders van 1902/3. Dat voedde het zelfbewustzijn en steunde het idee dat de maatschappij ook zonder leidende heren, die in parlementen of op bedrijfskantoren hun tijd verdedden, uitstekend zou draaien. Anderzijds bood het geringe aantal autoriteiten en machthebbers geen kans leidende mensen achter ingewikkelde en onpersoonlijke structuren te verstoppen. Bedrijfsbeslissingen waren beslissingen van mensen. Ook de overheid was geen onafhankelijke grootheid. Hoe dikwijls hadden de wethouders geen functie in het bedrijfsleven? De Vlissingse situatie vroeg niet om ingewikkelde analyses. Achter een besluit kon al gauw de man ontdekt worden en achter de man het belang. Zo kon de gemeentelijke samenleving in Vlissingen vrij-socialistische visies steunen.

Was het dan onverschillig wat voor bedrijven in Vlissingen bestonden? Op het eerste gezicht niet. Immers, de ruimte die de werklieden in Vlissingen gelaten werd vulden deze ook in. Ze hadden hun trots en wilden met de wereld van de heren weinig te maken hebben. Het lijkt erop dat een bepaald type arbeider het model-Vlissingen completeerde. Om dat te onderzoeken zal ik twee bedrijfstakken nader analyseren: de werf en de bouwvakken. De één een grootbedrijf, de bouwvakken: kleinschalig. Beide, naar we inmiddels weten, met arbeiders die (lange tijd) neigden naar het syndicalisme.

B. Het Werk.

f. Kern en Schumann

In de tweede helft van de zestiger jaren onderzochten de Duitse sociologen Horst Kern en Michael Schumann of de technologische ontwikkeling de arbeiders integreerde in de burgerlijke maatschappij, of dat er een nieuwe arbeidersklasse ontstond. Of waren soms beide theorieën onjuist? Zij veronderstelden dat de invloed van de technologische ontwikkeling niet zo eenduidig was en ontwikkelden een onderzoeksmodel, dat ook voor historici nut heeft. Dat nut is evenwel begrensd, omdat het model is ontwikkeld om de gevolgen van automatisering te onderzoeken. Bij historisch onderzoek kunnen waarneming en interview lang niet altijd zo'n grote rol spelen als in het onderzoek van Kern en Schumann.⁹⁸³

Kern en Schumann groepeerden de bedrijven die zij onderzochten naar mechanisatie en aard van produktie. Zij onderscheidden drie fases in de mechanisa-

tie: pre-pre-gemiddeld, die wel bovengemiddeld gint was, palen. 'de fases' tie. Inge- zeven ty de Prozo

Na d keken m functies tieve, in direct p Tenslot smede c cus van stand w sporen.

Op b ruimte aspecten van het arbeider scholing siek; 5. van arb mele ve soorten tie. Voor 1. amb

gemeec zijn: e school lijkhed het in werk taken werke zijn o toezic groter 2. eenvo dezelf hoge a 3. repet

tie: pre-gemechaniseerde, gemechaniseerde en geautomatiseerde produktie. In de pre-gemechaniseerde, ambachtelijke handenarbeid kunnen machines voorkomen, die wel het werk vergemakkelijken, maar het niet vervangen. De arbeider bepaalt bovendien wat de machine doet en niet andersom. De eigenlijke mechanisatie begint waar machines arbeiders vervangen en het werk van de overige arbeiders bepalen. 'de Schelde' en de bouwvakken kunnen we voor onze periode plaatsen in de fases van de pre-gemechaniseerde (overwegend) en gemechaniseerde produktie. Ingedeeld naar aard van de produktie (Kern en Schumann onderscheidde zeven types) vallen beide bedrijfstakken onder 'stoffverformende' en 'montierende Prozesse'.

Na deze indeling concentreerden de onderzoekers zich op de arbeiders. Zij keken niet zozeer naar het werk dat de arbeiders verrichtten, maar naar 'arbeidsfuncties'. Een vijftal groepen werd onderscheiden: controlerende, direct produktieve, indirect produktieve, niet-produktieve en sociale functies. Het bleek dat de direct produktieve functies afnamen naarmate de mechanisatiegraad toenam. Tenslotte werd de ruimte waar de arbeiders werkten in ogenschouw genomen alsmede de toestand waarin de produktiemiddelen zich bevinden. Kan de historicus van de ruimte nog wel enige indruk krijgen uit foto's en interviews, de toestand waarin de produktiemiddelen zich bevonden is bijzonder moeilijk op te sporen.

Op basis van mechanisatiegraad, aard van produktie, arbeidsfuncties, arbeidsruimte en toestand van de produktiemiddelen stelden de sociologen een zestal aspecten op waarnaar zij de arbeid analyseerden: 1. de aard van de produktietaak, van het werktuig of de machine; 2. de 'Dispositionschancen': de mate waarin de arbeider zijn werk zelf kon organiseren, zijn autonomie dus; 3. de mate van scholing die voor het werk vereist was; 4. de arbeidsbelasting, psychisch en fysiek; 5. 'coöperatieve elementen', d.w.z. hoe komt de onderlinge afhankelijkheid van arbeiders in het productieproces tot stand waardoor 6. contacten en informele verbindingen mogelijk worden? Naar deze aspecten werden verschillende soorten produktieve arbeid onderscheiden al naar gelang de fase van mechanisatie. Voor ons zijn van belang:

1. *ambachtelijke handenarbeid aan het produkt*: komt veelvuldig voor in de pre-gemechaniseerde produktie, maar ook wel in de volgende stadia. Kenmerken zijn: een grote tot zeer grote autonomie voor de arbeider, grote mate van geschooldheid, gemiddelde arbeidsbelasting en gemiddelde tot zeer goede mogelijkheid tot sociale contacten op het werk. Handigheid is een voorwaarde om het intellectuele deel van de produktie optimaal te verrichten. De vrijheid in het werk kan beperkt worden als de arbeider met anderen moet samenwerken, zijn taken in verband staan met gemechaniseerde produktie (voorbereidend of afwerkend) of waar een grote mate van toezicht is. Dat toezicht zal vaak groot zijn omdat de produktietechniek geen hoog arbeidstempo garandeert. Naast toezicht door bazen kunnen allerlei vormen van prestatieloon de produktie vergroten.
2. *eenvoudige handenarbeid*: (bijvoorbeeld het werk van de voorslager) komt in dezelfde stadia voor. Kenmerken: gemiddelde autonomie, zeer geringe scholing, hoge arbeidsbelasting en gemiddelde tot goede mogelijkheden tot contacten.
3. *repetitieve deelarbeid*: lopende-bandwerk, machinebediening en apparatenbe-

diening, kan in pre-gemechaniseerd stadium voorkomen, maar komt vooral voor in het gemechaniseerde stadium. Machine- en apparatenbediening gebeuren met de hand, niet door middel van een bedieningsinstrumentarium. Kenmerken: geringe tot zeer geringe autonomie (de lopende band of de machine dicteert het tempo), geringe scholing, hoge tot zeer hoge arbeidsbelasting, gemiddelde tot kleine mogelijkheden tot contact (behalve bij de apparatenbediening (smeltovens in een gieterij), waar de contacten intensief en veelvuldig kunnen zijn).

Middelpunt van de analyse van Kern en Schumann is de mate waarin de produktietechniek arbeid en arbeider bepaalt. Beide auteurs menen dat een aantoonbare samenhang bestaat tussen de arbeidssituatie en de opvatting van de arbeiders over hun werk. Naast arbeidsbelasting zijn volgens hen autonomie en sociale contacten belangrijk. Wat dat laatste betreft is de waarneming interessant van de Amerikaanse socioloog L.R. Sayles, dat spontane stakingen vooral voorkomen in werksituaties waarin de werknemers veel van elkaar afhankelijk zijn (en dus veel mogelijkheden bestaan tot sociale contacten).⁹⁸⁴

De grootste ontevredenheid vonden Kern en Schumann bij arbeiders wier werk gekenmerkt werd door grote opdeling van taken, standaardisering van handelingen, minimale autonomie, een hoge arbeidsbelasting en een geringe mogelijkheid tot sociale contacten. Hoge arbeidsbelasting kon afgekocht worden met hoge lonen. De scholing die een taak vereiste of autonomie maakten een arbeidssplaats wel aantrekkelijker, maar waren niet essentieel voor de waardering ervan. Ervaringen (had men wel eens veel zwaarder werk verricht?) en toekomstverwachtingen bleken een bijzonder grote invloed te hebben op de tevredenheid van de arbeiders.

Een paar kanttekeningen moeten bij het model gemaakt worden. Kern en Schumann stellen wel dat van de produktie grote invloed uitgaat op het politiek-sociale bewustzijn van de arbeiders, maar politieke overtuiging is bij hen vervolgens ook weer een zelfstandige factor in de houding van de arbeiders. Ze zwijgen over de precieze invloed van het werk. Ten tweede onderzoeken ze vooral de mate van tevredenheid over het werk, maar ze laten opinies over de wereld buiten het werk grotendeels onbesproken. In het algemeen zegt de vaststelling dat arbeiders tevreden of ontevreden zijn weinig over de wijze waarop zij hun gemoedsgesteldheid maatschappelijk uiten. Ten derde: het model kan gebruikt worden om meer te analyseren dan de tevredenheid van arbeiders. Het kan helpen bij de analyse van het type (organisatiegericht of niet) arbeiders in een bedrijf. Daartoe wil ik het althans gebruiken. Voor de analyse van tevredenheid en type arbeiders moet het onderzoek niet beperkt worden tot de aard van de arbeid. Beloningssystemen kunnen tevredenheid maken of breken. De bedrijfsvoering kan weerstand opwekken of verhelpen. Zij kan samenhangen met de aard van de arbeid, zoals Kern en Schumann benadrukken, maar ook met de markt waarvoor het bedrijf produceert. Hierop heeft Van Tijn terecht gewezen.⁹⁸⁵

Deze overwegingen bepalen de volgende paragrafen. Men verwachtte dus niet een volledige bedrijfsgeschiedenis van werf en bouwvak. Het gaat om factoren die het organisatiegedrag van de Vlissingse metaalarbeiders en bouwvakkers verklaren kunnen. Vervolgens moet hun invloed bepaald worden in verhouding tot die van de stad in het algemeen.

g. h
De Sc
stens
vakve
Is dez
ik 'de
dukt
bouw
Schun
Op
geen
eind
gebo
uniek
dat d
Van
groot
Het s
via' e
en ee
tien
de ei
op d
te ho
om d
de ar
geve
gema
gren
drijv
De
werf
men
'Gro
ging
'Den
werf
vree
samen
allen
vaar
lijkh
werf
D
beid
kon

g. het produkt van 'de Schelde'

De Scheldearbeiders waren moeilijk te organiseren. Ze organiseerden zich hoogstens -maar dan ook effectief- voor losstaande acties. Zij die lid werden van een vakvereniging gaven lange tijd de voorkeur aan de vrij-socialistische organisaties. Is deze instelling te verklaren uit het werk? Om deze vraag te beantwoorden wil ik 'de Schelde' analyseren vanuit twee invalshoeken. Hoe beïnvloedde het produkt dat de werf maakte de werkvloer en welke invloed ging uit van de scheepsbouwmarkt? We volgen de verschillende elementen uit het model van Kern en Schumann.

Op 'de Schelde' werden schepen gebouwd op bestelling. De werf bouwde geen schepen op voorraad ('stock boats'), zoals in de Verenigde Staten en aan het eind van de Eerste Wereldoorlog in Japan wel geschiedde. Het merendeel van de gebouwde schepen was uniek. Meestal waren ook de machines voor die schepen uniek, want de rederij eiste voor elk schip nieuwe specificaties. Dat betekende dat de mogelijkheden tot standaardisatie van de produktie gering waren.⁹⁶

Vanaf 1888 bouwde de werf enkel nog ijzeren en stalen schepen en wel van de grootste afmetingen. Naar gelang de omvang verschilde de duur van de bouw. Het stoombootje 'Argus' werd in 1879 in vier maanden gebouwd, maar de 'Batavia' een van de beide eerste schepen voor de 'Rotterdamsche Lloyd', in dertien en een halve maand. De bouw van de 'Insulinde' duurde in 1912-3 bijna zeventien maanden. Dat was dan ook een bijzonder groot schip met enige tegenslag in de eindfase van de bouw. De normale bouwtijd van schepen bedroeg gemiddeld op de werven in deze periode negen à tien maanden. Hoe groter ze werden, des te hoger torenden de schepen op de hellingen boven de stad uit. Iedereen op en om de werf kon gedurende tamelijk lange tijd een schip zien groeien. Dat moet de arbeiders op de werf een heel andere verhouding tot hun produkt hebben gegeven, dan in een bedrijf als de Middelburgse 'Vitrite' waar lampfittings werden gemaakt. Alleen al de lange bouwtijd en de omvang van de schepen moeten een grens hebben gesteld aan de vervreemding die de produktie in andersoortige bedrijven teweeg kon brengen tussen de arbeider en zijn produkt.⁹⁷

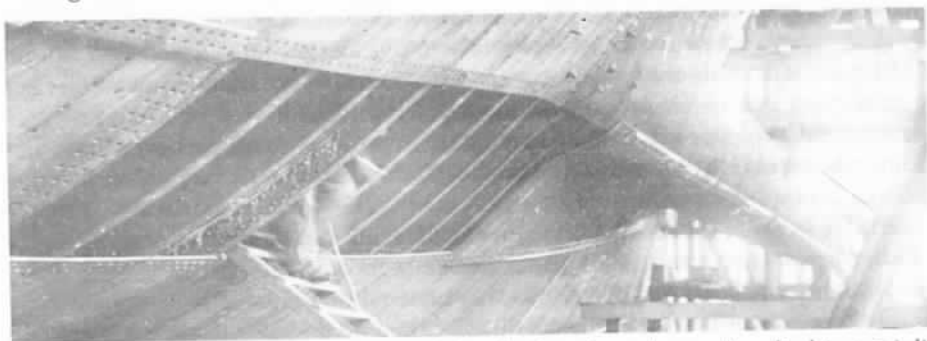
Daar kwam bij dat ieder schip zijn eigen uiterlijk en karakter had. Oudere werfarbeiders kunnen meestal (niet zonder trots) een heel rijtje schepen opsommen: de 'Slamat', 'Indrapoera', 'Sibajak', 'Dempo' en uiteraard de 'Willem Ruijs'. *'Grote schepen, allemaal. Als ik jong was en ik kon naar 'de Schelde' toe, dan ging ik weer. Ik heb het er werkelijk naar mijn zin gehad.'* De eetzaal van de 'Dempo' en de 'Baloeran': *'Dat was een mooi werk, hoor.'* Blauner meent dat het werken aan een uniek produkt in zichzelf reeds zinvol was en het minst vervreemdend. Volgens de Britse sociologen Brown en Brannen bevorderde het samen bouwen aan één schip de saamhorigheid. Deze werd nog versterkt door allerlei ceremoniën tijdens de bouw: de kiellegging, de te waterlating en de afvaart. De gevaren tijdens de bouw, die bij elk schip weer anders waren, de moeilijkheden van het werk en de soms slechte werkomstandigheden (veel buitenwerk) sterkte volgens hen de vriendschap tussen de arbeiders.⁹⁸

De theorie van Brown en Brannen zou kunnen verklaren waarom de werfarbeiders in tijden dat het erop aankwam zo bijzonder georganiseerd en eensgezind konden optreden, terwijl ze zich overigens niet erg inlieten met vakbondsorgani-

saties. Maar er is meer. De bouw van unieke schepen hinderde de standaardisering en stelde eisen aan geschooldheid en verantwoordelijkheidsgevoel van het personeel. Daar komt bij dat de Nederlandse werven over het algemeen kwaliteitswerk leverden. Bonebakker schat dat tussen 1923 en 1933 80 à 85% van de zeegaande handelsschepen groter dan 400 R.T. kwaliteitswerk waren. De nadruk op kwaliteit was nog groter wanneer werven voor de marine bouwden, want deze stelde zeer hoge eisen en controleerde de produktie streng. Ook andere opdrachtgevers, naast uiteraard de classificatiebureaus, controleerden de produktie wel, behalve de 'Rotterdamsche Lloyd' waarvoor 'de Schelde' min of meer huisleverancier was.⁹⁸⁹

Een groot deel van de arbeiders op 'de Schelde' was geschoold. Uitgaande van de indeling die in de twintiger jaren gold was ongeveer de helft van de arbeiders geschoold, een kwart geoefend en een kwart ongeschoold. Dergelijke verhoudingen bestonden ook in Engeland. In de machinefabriek was het aandeel van de geschoolden waarschijnlijk groter dan in de afdeling scheepsbouw. Maar ook daar moeten de eisen die aan scholing gesteld werden niet onderschat worden: *'een scheepsbouwer is net zo hoogwaardig als de bankwerker, hoor.'* *'De platen uittekenen ging helemaal met de hand vanaf de verschillende delen van de plaat op de mallenzolder. Daar moesten ze de maat nemen. Dan stond zo'n schip in de lengte in het kort op mekaar gepakt. De mensen die op de mallenzolder waren gaven je aan 'je moet van dit schip de dat' en dan kreeg je daarvan de beschrijving, de rondingen enzo, op een stukje papier en dan ging de scheepmaker dat op de plaat uitwerken. Vervolgens sloegen ze die plaat helemaal uit en dan werd hij geschaafd en geknipt, er werden gaten geponst en dat paste allemaal. Dat was precies uitgeslagen, hoor.'*⁹⁹⁰

Ook in de afdeling scheepsbouw kwam het dus vaak op vakmanschap aan. De geschoolde scheepmaker moest zelfstandig kunnen werken en tekeningen lezen. Wie zelfs een tekening met ingevulde maten niet begreep, gold in de koperslagerij allerm minst als een goed vakman. Dezelfde eisen werden gesteld aan de modelmakers bij de gieterij, terwijl de vormers bovendien een grote kennis van en ervaring met materialen moesten hebben. Materiaalkennis was een van de eerste dingen die de leerlingen werd aangeleerd op de leerschool voor de machinefabriek. Daar begon je met smeden, *'dan wist je tenminste wat een smederij was en wat daar gebeurde. Daar hield je in het vervolg ter dege rekening mee met andere*

42. 'En dat paste allemaal precies': moeilijker klinkwerk aan het ss. 'Insulinde' op 7 juli 1913.

stukken werk die je onder handen kreeg. De structuur van het materiaal speelde een grote rol.' Materialenkennis was nodig voor alle vakken in de machinefabriek. Een draaier moest goed weten wat de eigenschappen waren van het metaal waarin hij een draad moest snijden. Daarnaast moest hij goed kunnen rekenen om te bepalen welke wielen hij moest gebruiken op zijn draaibank. Technische rubrieken in de vakbondspers geven de indruk dat die berekeningen door merkwwaardige breuken vrij ingewikkeld konden worden, vooral wanneer de Engelse duim in het metrische stelsel moest worden overgezet. Een goed vakman kon dergelijke problemen echter oplossen.⁹⁹¹

Th. van der Waerden stelde in zijn bekende onderzoek naar de invloed van arbeidssplitsing en mechanisatie op de geschooldheid van de arbeiders dat in de metaalbewerking de specialisatie toenam en dat de geschooldheid van de arbeiders misschien niet verminderde, maar wél veranderde en minder breed werd. Een vakman had steeds meer theoretische kennis nodig. Ook stelde Van der Waerden vast dat aan nieuwe machines geoefende arbeiders geschoolde arbeiders vervingen. Dit laatste moet op een bedrijf als 'de Schelde' met zijn grote verscheidenheid aan produkten minder zijn voorgekomen. Toch vond er wel specialisatie onder het personeel plaats: een dure bankwerker werd niet gezet aan het afwerken van de schoepen voor een turbine. Dat konden minder geschoolde en jongere bankwerkers goedkoper doen. *'Ik weet wel', zegt de ketelmaker W. Kastelijn, 'als je vroeger wat afbrandde -er waren branders en die deden niets anders dan dat- dan kreeg je op je flikker. [...] Iemand anders moest het afbranden of met electrisch lassen hechten. [...] Je mocht niet komen aan het materiaal waar zij mee bezig waren, want dat was hun vak. De mensen zelf kon het niet veel schelen, maar de baas.'* Arbeiders specialiseerden zich op onderdelen van de productie. Kastelijn werd in de ketelmakerij de man voor kettingroosters, maar de eisen die werden gesteld aan zijn vakmanschap werden er niet minder door. Iedere soort ketel had zijn eigen moeilijkheden met kettingroosters. Overigens diende de specialisatie ook een eigen belang, zoals nog zal blijken.⁹⁹²

De geringe standaardisatie in de scheepsbouw stelde grenzen aan de mechanisering van de productie en daarmee aan de vermindering van de geschooldheid. De geschoolde arbeid raakte niet in de verdrukking, zodat hier geen reden voor de arbeiders kan hebben gelegen hun heil te zoeken in (syndicalistische) vakbonden, zoals Larry Peterson stelt. In de termen van Kern en Schumann bleven veel

43. De ijzergieterij op 18 juli 1921.

onderdelen van de scheepsbouw gedurende onze periode in het pre-gemechaniseerde stadium. De ambachtelijkheid van het werk mag zijn teruggelopen, zoals G.A. de Kok in het grote gedenkboek van 'de Schelde' schrijft, maar dat gold dan toch vooral de omvang van het bedrijf, niet de aard van de arbeid. Veel arbeiders werkten in een ambachtelijke sfeer. Nog in 1970 schreef men over de gieterij: *'Op de bezoeker maakt onze Gieterij wel eens een ambachtelijke indruk. In bepaald opzicht is dit juist. Er bestaat een grote verscheidenheid aan gietstukken. Veel werk moet nog als handwerk worden uitgevoerd.'* Het ambachtelijke van het werk verklaart voor een deel de paradox dat de arbeiders een groot metaalverwerkend bedrijf als 'de Schelde' gemakkelijker naar de anarchisten trokken dan naar de ANMB. Degenen die de anarchistische arbeidersbeweging verbinden met de ambachtelijke aard van het beroep van de anarchisten lijken dus gelijk te krijgen. Doch zij onderzoeken dat verband zelden in detail en kunnen ook niet verklaren waardoor, terwijl de aard van de arbeid gelijk bleef, in de twintiger jaren de ANMB zo groeide. De oorzaken daarvan zijn in het vorige hoofdstuk naar voren gekomen.⁹⁹³

Het belang van geschooldheid steeg door de verantwoordelijkheid die elke arbeider had. Scheepsonderdelen waren kostbaar, niet minder kostbaar waren de machines waarmee gewerkt werd. Daarom moest een fraiser goed opletten en werd ook van draaiers een grote mate van accuratesse geëist. De geschooldheid schiep een sfeer waarin een arbeider zonder zelfbewustzijn het moeilijk kon hebben: *'Vroeger vrat je liever je vingers op dan dat je wat vroeg. En nu komen ze ieder ogenblik bij de baas om te vragen: 'Baas, hoe moet dit...?'* *'Als je vroeger wat vroeg dan zeiden ze: 'Nou je bent toch draaier...? Je bent toch zo'n goede vakman?'* Een gewezen koperslager meende: *'Mogelijk waren wij meer plichtsgetrouw. Wij waren vergroeid met de maatschappij en het werd toen gewoon een schande gevonden als een klaargemaakte pijp, aan boord gebracht, niet paste.'* Geschooldheid was óók een middel om je baan te behouden. Arbeiders hadden foefjes die ze angstvallig voor zich hielden. Sommige bankwerkers ontwikkelden eigen gereedschappen en leenden deze nooit uit. Het gebeurde dat zo'n bankwerker als hij met pensioen ging die gereedschappen vernietigde, om daarmee definitief zijn uitzonderlijke kunde te onderstrepen. Draaiers konden *'wonderlijk geheimzinnig'* doen met de wijze waarop zij de kamwielen berekenden. Met speciale kennis of speciale vaardigheden kon je de man worden voor bepaalde klus-

44. Vakwerk in de koperslagerij.

sen en
vaar v
heden
ders la
de mo
die ges
moder
Ges
heid z
het wa
en dat
nog m
dan na
beider
pende
Er was
bijvoor
werk.
degen
geen E
de ind
(waar
beid. A
we in
Ker
ning e
over z
verdie
nomen

45. Klin

sen en een zekere onmisbaarheid bereiken. Zo kon je je belangen met minder gevaar veilig stellen dan door het lidmaatschap van een vakbond. Speciale kundigheden waren een concurrent voor de vakbonden. Wanneer in Vlissingen de arbeiders lange tijd zich verre hielden van de organisaties dan komt dat ten dele door de mogelijkheden die hun geschooldheid bood. Maar het zelfbewustzijn dat door die geschooldheid gevormd werd strookte meer met de vrij-socialistische dan de moderne vakbondsrichting.⁹⁹⁴

Geschooldheid en wisseling in de produkten boden de arbeider de mogelijkheid zijn autonomie te verdedigen. *'De baas gooide een tekening op je bank en het was allemaal gezellig, want je moest alles zelf uitzoeken: 'dit moet ik hebben en dat moet ik hebben'. Nu wordt dat allemaal voor je gedaan, je hoeft het enkel nog maar in elkaar te zetten.'* Dan moest je naar het magazijn om onderdelen, dan naar een andere afdeling om een machine te gebruiken. Zo had je als werfarbeider al gauw heel wat meer vrijheid van handelen dan een arbeider aan de lopende band. Uiteraard was niet iedere arbeider in het genot van zoveel vrijheid. Er was heel wat eentonig werk dat zonder pauzes verricht moest worden. Boren bijvoorbeeld, maar ook de klinkerploegen kenden minder afwisseling in het werk. Ook is het niet zo dat er geen grenzen gesteld werden aan de vrijheid van degenen die deze wel genoten. De verzuchting dat het op 'de Schelde' nog lang geen Eldorado was werd in *De Toekomst* niet voor niets geslaakt. De vrijheid van de individuele arbeider werd aan banden gelegd door het aangenomen werk (waarover later meer), de controle door bazen en controleurs en door ploegenarbeid. Autonomie op het werk verhoogde het zelfstandigheidsgevoel, een trek die we in niet geringe mate bij de vrije socialisten tegenkwamen.⁹⁹⁵

Kern en Schumann noemden de verhouding tussen arbeidsbelasting en beloning een van de belangrijkste elementen in de oordeelsvorming van de arbeider over zijn werk. Dat gold ook voor de arbeiders op 'de Schelde'. *'Wilde je veel verdienen'*, zei W. Kastelijn, *'dan moest je hard werken.'* Zo fungeerde het aangenomen werk, maar hoe hard moest je werken en is een ontwikkeling in de ar-

45. Klinkwerk op de dubbele bodem van het ss. 'Tjissondari', 6 mei 1914.

beidsbelasting waar te nemen? Exacte metingen zijn moeilijk. Neem de klinkers. Uit een dodelijk ongeluk in 1901 (een jongen viel door het dek van de 'Goentoer') is op te maken dat toen één klinknagel per vijf minuten werd verwerkt. De klinkers klonken nog met de hand, maar welke maat nagels werden gebruikt op moment en plaats van het ongeluk? En wat zegt die snelheid in verband met een mededeling uit 1925 dat klinkers op de RDM zo'n 400 7/8 nagels per dag wegsloegen? Dat is een tempo van één nagel per anderhalve minuut, pneumatisch geslagen. De invoering van pneumatische klinkhamers (na 1903) zal ook op 'de Schelde' het tempo van het klinkwerk hebben verhoogd. Tegelijkertijd werden de klinkploegen met één klinker teruggebracht tot klinker, tegenhouder en nageljongen. De spierbelasting verminderde mogelijk, doch de geluidsbelasting nam in ieder geval flink toe. *'Dat was een leven hoor, in de Aagje Dekenstraat. Dan verstond je mekaar niet'*, herinnerde M.G. de Hondt zich. De herrie was zodanig dat in 1915 twee trams op elkaar botsten omdat ze elkaars bellen niet hadden kunnen horen. Veel arbeiders werden door het lawaai hardhorend. Het kwam nogal eens voor dat een arbeider zijn collega bij de jas moest pakken en zelfs met fiets en al om moest trekken omdat deze de tram niet had horen aankomen.⁹⁹⁶

Op de werf werd door sommige categorieën hard gewerkt. De koperslager H. v.d. Broek zei dat hij nergens zo hard had zien werken als in de ketelmakerij. Daar werden uitzonderlijk dikke platen verwerkt. W. Kastelijn vertelde dat je 'je rot vloog' tussen de boorbanken als je aan het boren gezet werd. M.G. de Hondt wees op het schilderwerk in de onderzeeboten: *'Een onderzeeboot had maar een klein openingetje en daar werd je dan de hele dag in geduwd. Tot de helft was zo'n onderzeeboot 'gekurkt' (zo noemden wij dat) [...]. Die platen werden dan eerst gemenied met taaie verf en daar was kurk door verwerkt. Als je daarmee moest schilderen dan deed je op een dag maar een klein stukje.'* In de afdeling scheepsbouw moesten klinkers hun ongemakkelijk werk door weer en wind doen. Op de Amsterdamse NSM was het aan het eind van de vorige eeuw een zeldzaamheid wanneer klinkers ouder dan 45 jaar waren. De voorstanders op 'de Schelde' deden de hele dag niets anders dan met zware hamers smeedstukken bewerken. Andere groepen arbeiders hadden met nog andere lichamelijke belasting te maken dan spierbelasting. In de afdeling schilders moesten roestkrabbers soms braken, hetzelfde kon gebeuren in de galvaniseer-afdeling; de koperslagers hadden het voorschrift veel melk te drinken. *'Soms leek het er wel een opiumkeet'*. *'Scheepsbouw'*, concludeerde Daniel Goedkoop (directeur van de NSM), *'vereischt jonge sterke mensen'*.⁹⁹⁷

De zwaarte van de arbeid (behalve wanneer ze vermeden kon worden zoals bij de roestkrabbers) lokte echter minder kritiek uit dan de duur van de arbeidstijd. Tot de Eerste Wereldoorlog waren de werktijden, zoals we zagen, doorgaans zeer lang, maar ook daarna nog wel, bijvoorbeeld in de gieterij. Meer dan de arbeidsbelasting werd de werktijd afgezet tegen het loon: *'Ik kwam in 1906 op 'de Schelde'. En dan kreeg je twee cent per uur en dan kwam je thuis met één gulden twintig, ja voor zestig uur werken. Je werkte 's morgens van zes tot 's avonds half zeven, maar als je zestien was, dan moest je tot zeven uur blijven en dan viel je ook al weer in de termen voor overwerk (als het druk was). Dat duurde tot negen uur 's avonds. Was je weer een jaar ouder, dan moest je nog twee nachten in de week werken tot half twee 's nachts, maar dan ging je om zes uur 's morgens weer*

gewoon
dan o
rekke
briek
de sch
van d
ning v
laten v
De
nogal
van d
ken. M
die in
vraag
afdaal
ten da
ten m
kans
maak
het ge
een v
ten e
drank
vijf 's
Soms
maar
zagen
Ee
Schel
bezo
land
voor
arbe
vaak
ken
hadd
deze
voor
te ge
1906
geluk
ketel
in di
N
in ee
goed
dag,

gewoon aan de gang hè?' 'Wat hebt gij voor uwen arbeid?', vroeg De Toekomst dan ook, 'n hongerloon, nauwelijks toereikend om met uw gezin het leven te rekken!' Geen wonder dat de arbeiders goed letten op de tijd die ze aan de fabriek moesten geven, dat ze zich zo verzetten tegen de plannen van Jan Smit om de schafttijden in de morgen te verkorten. Helemaal onbekend met de zwaarte van de arbeidstijden kon Smit trouwens niet zijn, want in 1910 vroeg hij vergunning werklieden van 'de Schelde' op zondag de tuin van zijn villa 'Veldzicht' te laten werken, omdat 'hun vrije tijd op werkdagen daartoe niet voldoende is'.⁹⁹⁸

De arbeiders zochten mogelijkheden om de druk te verminderen. Er werden nogal eens arbeiders slapende aangetroffen, wat niet alleen duidt op de gevolgen van de zware arbeid, maar ook op de mogelijkheid om zich ergens terug te trekken. Met name de onderzeeboten boden een goede gelegenheid. A. Beukenhorst die in 1922 volontair was, werd na zijn eerste bezoek aan een onderzeeboot gevraagd niet meer met gepoetste schoenen over de werf te lopen. Als hij het trapje afdaalde kwamen die het eerst in zicht en schrokken de arbeiders omdat ze dachten dat er een 'hoge' aankwam. Het zat op 'de Schelde' vol 'stillen' die lanterfantten moesten aangeven. Een fikse boete liep je al gauw op. Ook zagen werklieden kans allerlei dingen voor zichzelf te maken. De een politoerde hout, een ander maakte een gereedschapkist, weer een ander een koperen naamplaatje en zelfs is het gebeurd dat iemand in de onderbuik werd geschoten omdat tijdens het werk een verroest pistool werd gerepareerd. Leerjongens vonden gelegenheid te ravotten en werden voor de Eerste Wereldoorlog ook wel gebruikt om tabak en/of drank voor de ouderen te halen. Voor 1911 was het de gewoonte tussen vier en vijf 's middags meegebracht brood op te eten, ook al was er dan geen schafttijd. Soms gaven ook gedwongen pauzes tussen werkzaamheden de werklieden rust, maar er waren bazen die daar reden voor een berisping of zelfs een boete in zagen.⁹⁹⁹

Een bijzonder aspect van de arbeidsbelasting vormen de ongelukken. 'de Schelde' heeft zich op het punt van geneeskundige begeleiding een goede naam bezorgd. Bezat het bedrijf niet de eerste bedrijfsgeneeskundige dienst van Nederland? Wie nu vertelt dat ooit op de werf zeer veel, ook dodelijke ongelukken voorkwamen wordt met verwonderde blikken aangehoord. En toch maakte de arbeiderspers voor de Eerste Wereldoorlog onder het kopje 'Van het moordhol' vaak melding van ongelukken op de werf. De officiële registratie van de ongelukken was gebrekkig. Slechts die welke meer dan twee dagen verlet ten gevolge hadden moesten aan de arbeidsinspectie gemeld worden. Vóór het optreden van deze inspectie werden alleen ongelukken geregistreerd die aan een stoomketel voorvielen. Maar ook zonder continue registratie van alle gevallen is een indruk te geven van de gevaren waar de arbeiders op 'de Schelde' aan bloot stonden. In 1906 registreerde de arbeidsinspectie 462 ongelukken op 'de Schelde'. Deze ongelukken zijn uitgesplitst in staat 12.5. De werkzaamheden aan boord en in de ketelmakerij waren kennelijk het gevaarlijkst. Gemiddeld werden na ongevallen in die beide afdelingen ook de meeste werkdagen verlet.

Nu zijn dit ongelukken op jaarbasis. Indruk maakten ongelukken wanneer ze in een bepaalde korte periode voorkwamen. Dan werden ze door de arbeiders goed bijgehouden: 'Deze week is het aantal ongelukken bizonder groot. Op een dag, Dinsdag j.l., heeft een schilder bij een val zijn been gebroken, een boorder

Staat 12.5. Oorzaken van ongevallen op 'de Schelde' in 1906^a

	scheeps- bouw		machine- fabriek		ke- tel- ma- ke- rij	sme- de- rij	to- taal
	werk- plaats en ter- rein	hel- ling en aan boord	bank- wer- ke- rij	draai- erij			
Oorzaken							
aanraking met bewegen- de delen van werktuig	3	0	2	3	2	0	10
werken met slijpstenen	5	0	4	4	0	0	13
slaan, steken, laten vallen van gereedschap	14	29	9	11	21	11	95
afvliegen van splinters stukken of stof bij hanteren van gereedschap	4	26	10	3	15	11	69
vallen door instorten, breken, wegglijden, kantelen etc. van stel- lingen, planken, ladders zolders enz.	0	6	0	0	4	0	10
vallen van bordessen, zolders, stellingen, bal- ken, planken, ladders, of door luiken, gaten enz.	0	26	0	0	3	2	31
vallen door uitglijden, struikelen enz.	11	5	9	1	18	2	46
getroffen worden door vallend voorwerp	16	16	8	6	13	6	65
hanteren van stukken in bewerking	23	15	12	2	16	4	72
trappen in spijkers etc	1	7	1	1	0	0	10
overige	8	12	1	1	11	8	41
totaal	85	142	56	32	103	44	462
werkzaam in afdeling	557		315	251	120		1243
Aard der verwonding							
vingers	28	21	13	10	24	11	107
handen	15	29	12	7	21	7	91
ogen	6	23	11	7	16	10	73
voeten	14	16	8	4	14	5	61
overige	22	53	12	4	28	11	130
Aantal ziekte-dagen							
2 - 7	37	54	29	14	29	12	175
8 - 14	26	41	16	8	35	21	147
15 - 21	9	22	6	3	12	7	59
22 - 28	6	9	2	2	6	0	25
29 - 35	1	7	1	1	11	1	22
36 - 42	2	3	2	0	2	1	10
43 en meer	3	5	0	4	7	2	21

^a Bron: B, 29/8/08.

zijn duim afgeboord, een arbeider in de scheepsbouw zijn rib gebroken, terwijl een ander werkmán, die pas uit het gasthuis ontslagen was wegens een kwetsuur aan zijn oog, opnieuw een stuk ijzer in 't oog heeft gekregen.' Staat 12.5 vermeldt geen dodelijke ongelukken. Staat 12.6 geeft die welke ik heb geregistreerd. Waarschijnlijk zijn er meer geweest, met name de *Vlissingsche Courant* kleineerde nog wel eens de werkelijke ernst van ongelukken of verzuimde de afloop van enkele zeer ernstige mee te delen.¹⁰⁰⁰

Staat 12.6. Dodelijke ongelukken op KMS. 1880-1914*

datum	beroep	oorzaak
± 6/12/80	werkmán	stuk ijzer op benen. tetanus
13/3/81	jongen	van zolder gevallen met hoofd op stoomketel
± 3/8/83	jongen	van tussendek 'Soerabaja' gevallen
24/8/83	jongen	hoofd door vallende ketel verbrijzeld
1/9/83	ketelmaker	tussen drijfriem gekomen, na amputatie benen overleden
5/7/87	sjouwer	stalen platen uit vallende kraan
9/12/87	scheepmaker	val door luik van tussendek 'Bromo'
16/1/87	sjouwer	delen machine die uit een strop schieten
22/5/89	sjouwer	schedelbreuk door val; vermoedelijk dronken
2/9/89	scheepmaker	val van bovenste dek in ruim 'Merapi'
19/9/89	sjouwer	vallende plaat in ketelmakerij
1/5/91	scheepmaker	na misstap van spardek in ruim 'Salah' gevallen
7/8/91	jongen	idem
31/1/94	jongen	val van loopplank naar oorlogsschip in aanbouw
13/8/94	scheepmaker	val van schip in droogdok
11/3/97	schilder	val van stelling
8/10/97	koperslager	val met hoofd op ijzeren plaat na uitschieten gereedschap op 'Zeeland'
14/1/98	sjouwer	val van loopbrug naar 'Noord-Brabant'
4/8/99	scheepmaker	val van kantelende stelling
12/10/99	schilder	val van hoogte door schrik voor elektrische draad
8/9/00	sjouwer	val in kolenruim 'Willem III'
1/11/00	scheepmaker	val door duisternis en haast van tussendek in ruim 'Willem III'
4/1/01	werkmán	electrocucie door ondeugdelijke dynamo
4/7/01	sjouwer	vallende plaat door onvoorzichtigheid
18/7/01	nageljongen	val door gat in dek 'Goentoer'
18/2/02	sjouwer	met kleren in drijfwerk
3/1/03	scheepmaker	bloedvergiftiging na verwonding
23/9/04	timmerman	val in ruim 'Ophir' door duisternis
11/1/06	scheepmaker	springende amarilsteen
26/2/06	werkmán	bloedvergiftiging na verwonding
6/8/06	sjouwerman	vallende plaat in ketelmakerij
13/12/06	jongen	val van laadhoofd 'Tjikini' door losliggend luik (had anderen er nog voor gewaarschuwd)
3/6/07	koperslager	val door duisternis bij halen van flens in kolenbunker 'Kawi'
22/10/07	boorder	val van stelling in kolenbunker 'Sumatra'

14/3/08	sjouwer	vallend deel voorstaven door uitschieten kraankolom
25/9/08	scheepmaker	val na misstap buitenom spanten 'Frisia'
14/12/08	werkmán	was door cylinderdeksel getroffen
17/7/10	werkmán	gegrepen toen hij drijfriem op draaiende as wilde leggen
23/12/10	werkmán	val in ruim 'Prins Hendrik'
3/2/13	werkmán	onwel geworden
29/1/14	machinebankwerker	ongeluk met onderzeeboot 5
9/3/14	schilder	gegrepen door drijfwerk in ketelmakerij
15/6/14	ketelmaker	val in kolenruim 'Tjikembang'

* Verschillende bronnen, vooral: VC, MC, B, T, V.

Kon 'de Schelde' niets doen aan deze ongelukken? De inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht, E. Wintgens, had in 1891 zijn twijfels over de inspanningen van de directie. In de negentiger jaren werden echter enige verbeteringen aangebracht. Er kwam een ziekenhutje en dr Duyvis werd als arts aan het bedrijf verbonden. Hij had ook een praktijk in de stad, dus was hij zelden direct ter plaatse bij ongelukken. Na invoering van de ongevallenwet en het besluit van 'de Schelde' om zich voor de wettelijk verplichte uitkeringen wegens bedrijfsongevallen niet te verzekeren werd de aandacht voor de veiligheid beduidend groter. In 1908 werd dr Staverman aangesteld als fabrieksarts. Nu was er geregeld een arts op het bedrijf. In december van dat jaar werd ook een verbandmeester aangesteld. Staverman richtte zijn aandacht in eerste instantie op het voorkomen van oogletsels. Ook organiseerde hij cursussen EHBO voor directe hulp bij bedrijfsongevallen. De directie probeerde daadwerkelijk ongelukken te voorkomen: ondeugdelijke ladders werden vernieuwd en arbeiders die gevaar veroorzaakten werden een paar dagen geschorst.¹⁰⁰¹

In het eerste halfjaar van 1903 onderzocht de politie 102 ongelukken. Zij moest ook vaststellen wie de schuld had. Over het algemeen rapporteerden de agenten dat niemand schuldig was, driemaal kwam het ongeluk door eigen schuld, maar de fabriek werd nooit aansprakelijk gesteld. Tussen 1875 en 1928 is maar eenmaal een leidinggevende persoon van de fabriek juridisch vervolgd: ingenieur W.H. Martin, nadat in 1883 een kettingstrop waaraan een stoomketel hing was gebroken. Als gevolg daarvan verloor een werkmán zijn arm, terwijl een andere een vinger brak. Gerechtigd onderzoek stelde vast dat de ketting te zwak was geweest en dat de werklíeden daarvoor hadden gewaarschuwd. Tegen de ingenieur werd 100 gulden boete geëist, doch tot de helft van dat bedrag werd hij veroordeeld. Als een werkmán al de fabriek durfde aan te klagen en hij kreeg gelijk, dan kwamen de verantwoordelijke personen er dus vrij gemakkelijk van af. De werf gaf wel eens geld aan slachtoffers van bedrijfsongevallen (het ziekenfonds betaalde aan de nabestaanden van gehuwden -die van ongehuwden kregen niets- 25 gulden) maar kon daarin naar eigen goeddunken handelen.¹⁰⁰²

Ongevallen werden wel aan de onvoorzichtigheid van de werklíeden toegeschreven. Was dat terecht? Wanneer werklíeden dronken op het werk verschenen en dan op zekere hoogte aan de slag moesten, of wanneer ze uit bravoure op grote hoogte over dwarsbalken liepen, dan was er sprake van onvoorzichtigheid.

Vaak speelde op 31 januari wicht verloor circa 300 naar huis tegen te ze wonen, en boete van 1910 een r stopt te ku al jaren stu buitenom e gaan en da terwijl tem het gevolg korganisat

De sche van een ze geerden de nader was vinger, een Baanbreke onverschill man, hij is het weer. E reeds niet denken, o maken.¹⁰⁰⁴

De werk de overled Wanneer z verlies, wa geld slecht neer het w den kunne sen de arb in het kad zijn indru vidend van gemeen wa het feit dat

Tal van ten, maar vóór de on gezet. Hae geval wein nuut. Het

Vaak speelden bedrijfsomstandigheden evenwel een rol. Neem de werkman die op 31 januari 1899 's morgens van het schip op de loopbrug sprong, zijn evenwicht verloor en op de grond viel. Eigen schuld zei men, *'maar als men weet dat circa 300 man langs die brug moesten en men maar een half uur tijd heeft om naar huis te lopen, te eten en weer op tijd aan de fabriek te zijn, is daar wel wat tegen te zeggen, vooral daar vele arbeiders nog een heel eind van de fabriek af wonen, en men op de fabriek niet mag blijven om te eten, op verbeurte van een boete van 1 gulden'*. Bij het dodelijk ongeluk van Willem Rietman, die in juli 1910 een riem om de draaiende as probeerde gooien, bleek de machine niet gestopt te kunnen worden doordat de draad die daarvoor door de werkplaats liep al jaren stuk was. Een scheepmaker die in 1908 dodelijk verongelukte doordat hij buitenom de spanten liep, had eigenlijk eerst met de ladder naar beneden moeten gaan en dan langs een andere ladder weer naar boven. Maar dat nam kostbare tijd terwijl tempo het loon en de arbeid van de werklieden dicteerde. Ongelukken die het gevolg leken van onvoorzichtigheid hadden vaak toch te maken met de werorganisatie op de werf.¹⁰⁰³

De scheepmaker had zich bij zijn val nog proberen vast te klampen aan de kiel van een zestienjarige hulpjongen en de mouw in zijn val meegenomen. Hoe reageerden de werklieden op ongelukken? Sommigen leken te menen dat het hemd nader was dan de rok. Een werkman verloor bij het hijsen een pink en een ringvinger, een jongen vond ze en gooide ze in het water. Een correspondent van *De Baanbreker* beschreef de reacties op een dodelijk ongeluk: de arbeiders *'blijven onverschillig, onverschilliger haast dan het kapitalisme zelfden. De ploeg mist een man, hij is weggedragen, een andere man wordt in zijn plaats gezet en voort gaat het weer. Eenige oogenblikken later is het net of er niets gebeurd is, denkt men er reeds niet meer aan dat weer een leven vernietigd is [...]'* Ze willen er niet aan denken, onderdrukken zelfs de gedachte er aan, het zou hen te teerhartig maken.¹⁰⁰⁴

De werklieden hielden echter wèl een collecte voor de nabestaanden, kwamen de overleden collega wèl de laatste eer bewijzen, assisteerden bij zijn begrafenis. Wanneer ze zelf door een ongeluk niet konden werken, dan leden ze financieel verlies, want niet alleen misten ze hun tariefverdiensite, ook bedroeg het ziekengeld slechts een gedeelte van hun uurloon. Zij meldden zich dan ook pas af wanneer het werkelijk niet meer verder ging. Zeker ongelukken die vermeden hadden kunnen worden (de talloze keren dat iemand door een gat viel) stonden tussen de arbeider en de directie. De bewuste arbeider stelde deze ongevallen echter in het kader van zijn streven, beëindigde de correspondent van *De Baanbreker* zijn indrukken. *De Toekomst* liet daarom geen gelegenheid passeren om het *'dividend van den arbeider'* af te zetten tegen dat van de aandeelhouders. In het algemeen was elke *'moord'* die op 'de Schelde' plaatsvond het blad een bewijs van het feit dat een arbeidersleven bij directie en aandeelhouders niet telde.¹⁰⁰⁵

Tal van aanbevelingen werden gedaan om de veiligheid op het werk te vergroten, maar zelfs de kleinste verbeteringen bleken tot frustratie van de werklieden vóór de ongevallenwet nog te duur. Eerst in 1908 werden rond mangaten hekjes gezet. Had de arbeidsinspectie niets kunnen doen? Aanvankelijk deed ze in ieder geval weinig. Een bezoek aan de gieterij duurde in 1891 niet langer dan één minuut. Het had er alle schijn van dat het was aangekondigd, want de gieterij was

juist op orde gebracht. Pas in 1905 bracht de inspectie een onverwacht bezoek. Toen bleek, hoewel sommige arbeiders niet durfden te klagen, dat veel niet deugde op de werf. De arbeidsinspectie was in het algemeen onvoldoende. Het is dus niet vreemd dat *De Toekomst* concludeerde dat de arbeids- en ongevallenwetten niets hielpen. De arbeiders hadden deze absoluut niet nodig, 'indien ze zich slechts flink organiseren; ze zouden alsdan zelve voor uitkeering bij ongevallen kunnen zorgen, naardien en door verkorting van arbeidstijd de ongevallen aanmerkelijk zouden verminderen, en dus de eventuele premies lager zouden worden, en ze door verhooging van het loon zelve die premie zouden kunnen betalen. [...] Zelfs de beste van alle wetten helpt den arbeider nog geen zier!' De kritiek op het kapitalistisch bedrijfsbeheer werd door de ongelukken gesterkt. Wie anti-parlementair dacht werd door de slechte werking van de sociale wetgeving in zijn anti-parlementarisme bevestigd.¹⁰⁰⁶

Tot nog toe vonden we een tweetal factoren (geschooldheid, autonomie) die volgens het model van Kern en Schumann tot tevreden arbeiders leidden, maar die ook het zelfbewustzijn sterkten. Daarentegen kon de arbeidsbelasting in verband met het loon voor ontevredenheid zorgen en met het zelfbewustzijn botsen. Belangrijk bij Kern en Schumann zijn ook de mogelijkheden om informeel contact te maken met andere werklieden. De werf arbeiders hadden redelijk goede mogelijkheden daartoe. De herrie en het toezicht van bazen en controleurs bemoeilijkten informele gesprekken wel, maar anderzijds moesten arbeiders regelmatig op pad om onderdelen te halen of bewerkingen elders uit te voeren. Boorders bijvoorbeeld bewaarden hun boren niet zelf, maar moesten naar de slijperij om boren te verwisselen. Moest je op stap over de fabriek, dan kon je in andere afdelingen praatjes maken. Informele contacten waren ook goed mogelijk waar men in ploegen samenwerkte. Uiteraard moest er wel gepresteerd worden. Dat beperkte de mogelijkheden. Soms moest intensief samengewerkt worden, wanneer bijvoorbeeld onderdelen in een schip moesten worden bevestigd. De ploegen konden ook van samenstelling wisselen. Aan een vaste kern werden dan voor een bepaald project arbeiders toegevoegd.¹⁰⁰⁷

De informele verbanden verhoogden de saamhorigheid van de arbeiders. 'Een werkplaats, zoals de koperslagerij vroeger, was een gesloten gemeenschap. De onderlinge solidariteit was groot, gevolg van een sober leven, dat wij [...] ons nauwelijks kunnen voorstellen.' Reeds is verteld hoe er onderlinge verzekeringsfondsjes bestonden, hoe Gerard Wisse collecteerde aan de poort voor zieke en behoeftige arbeiders. Een bijzondere vorm van solidariteit was het laatste eerbetoon aan verongelukte medearbeiders, wat doet denken aan ambachtelijke gebruiken. Door de arbeiders zelf werden jubilarissen in het zonnetje gezet. De eerste maal gebeurde dat overigens op initiatief van de baas, toen C. v.d. Ent en J. Buisman in 1901 25 jaar in de ketelmakerij gewerkt hadden. Van ingezameld geld werden twee leunstoelen gekocht. 'Toen 's morgens 6 uur de werkzaamheden een aanvang namen en de oudjes op hun gewone plaats kwamen, was daar de gehele boel opgeruimd, wit zand op de vloer en boorbank en anderzins met groen en bloemen versierd.' 's Middags kregen 'de oudjes' van de baas vrij. Ook bij pensioneringen konden de kameraden spontaan een afscheid bereiden: 'Mijn vader is toen met pensioen gegaan en toen was er nog helemaal niets, nog geen jubileumfonds of zo. Er moest zo maar gelapt worden. Nou zo is er tot vandaag nog geen

een we
gouden
toen op
rij.¹⁰⁰⁸

Bij z
vriende
zijn ha
contro
dat art
delijk
Somm
heid h
nieuw
bijzon
stoppe
tot on
klacht
doorlo

Arbe
nisatie
werkte
kracht
door d
ders ne
venarb
een pa
briek.
machin
eerster
over st
in hun
beiders
maker
den ro
somm
school
bondsr
lingen
jongen
daar t
jongen
van de
gevolg
en 192

Hin
collect
hoofd.

een weggegaan. Ze hadden heel dat aambeeld en heel die haard versierd en een gouden horloge met een ketting en een wandelstok. Dat was een opstootje nog toen op die zaterdagmorgen.' Zo verliet Jozef van de Berg in 1925 de ketelmakerij.¹⁰⁰⁸

Bij zo'n saamhorigheid hoort een levendige cultuur van bij- en scheldnamen, vriendelijke zoals 'Pien-in-me-reet' voor schildersbaas De Hondt die altijd met zijn hand in de rug stond. Minder vriendelijke zoals 'De Kersenboer' voor een controleur uit de omgeving van Goes; 'Poetskatoen' voor een ingenieur, die op dat artikel nogal zuinig was; een baas heette 'De Scharrelaar'. Ronduit onvriendelijk waren 'Nero' voor baas L. Leeuwenburg, 'Bromo' of 'Beer' voor baas Sommeling, of 'de rokende turf' voor klinkersbaas De Vries. Bij de saamhorigheid hoorde ook dat onderling pesterijtjes werden uitgehaald. Uiteraard werden nieuwe (en vooral jonge) arbeiders naar het magazijn gezonden om allerlei heel bijzondere gereedschappen, maar ook *practical jokes* werden uitgevoerd zoals het stoppen van een hete nagel in iemands jaszak. De nogal nauwe samenhang kon tot onderlinge moeilijkheden aanleiding geven. Zo klonk een enkele keer een klacht over vreemdelingenhaat op de gieterij, terwijl tijdens de Eerste Wereldoorlog Belgische arbeiders nogal eens gepest moeten zijn.¹⁰⁰⁹

Arbeidsbelasting, vrijheid van handelen en informele contacten konden organisatie onder de arbeiders bevorderen, maar de gevolgen van de geschooldheid werkten deze weer tegen. Niet alleen doordat een geschoold arbeider op eigen kracht kon proberen zijn belangen te verdedigen, maar ook door de vaktrots die door de geschooldheid gestimuleerd werd. In het algemeen keken de werf arbeiders neer op arbeiders buiten de werf. Ze haalden ronduit hun neus op voor havenarbeiders. Maar ook op de werf zelf verdeelde vaktrots de arbeiders. Reeds een paar maal is gewezen op het elitebewustzijn van arbeiders in de machinefabriek. Volgens de Duitse historica Heilwig Schomerus geldt dit algemeen voor machinefabrieken. Bankwerkers en draaiers keken neer op de andere vakken; de eersten hadden zelfs hun eigen kroeg. Een bankwerker ging zelden in werkpak over straat, een werkmans uit de scheepmakerij was daar minder precies in. Zelfs in hun taalgebruik onderscheidden bankwerkers zich van andere groepen werf arbeiders doordat ze minder vloekten. Je keek neer op wie lager stond. De ketelmaker W. Kastelijn vond: *'Een klinker is geen vak, betrekkelijk'*. Klinkers leverden routinewerk, hun arbeid had met kunst weinig van doen al kon het werk op sommige delen van het schip nog knap lastig zijn. Het was een belediging als geschoold arbeider aan minderwaardig werk gezet te worden. Vooral actieve vakbondsmensen werden op deze manier door bazen gepest. Jonge arbeiders en leerlingen hadden niets in te brengen. *'De ouderen vormden een groep apart.'* *'Als jongen had je ook niks te vertellen hoor, tegenover zo'n grote bankwerker. Als daar twee of drie volwassen mensen met elkaar stonden te praten, dan had die jongen niet het lef om daartussen te gaan staan. Dat was er niet bij.'* Volgens C.A. van de Velde heeft deze vaktrots de organisatie zeer benadeeld. We konden de gevolgen ervan terugvinden in de analyse van vakbondslidmaatschap tussen 1916 en 1920.¹⁰¹⁰

Hinderde vaktrots het organisatiestreven, aan de andere kant versterkte hij het collectieve bewustzijn van de handarbeiders tegenover de arbeiders met het hoofd. De laatsten hadden een standsbewustzijn (of werd hen toegeschreven) dat

bij de handarbeiders minachting opriep. *'Je was een hele heer als je op maandloon kwam. Dan had je het gemaakt, dan was je ambtenaar.'* Nog na de Tweede Wereldoorlog gebeurde het dat een collega tegen iemand die naar het kantoor gepromoveerd was zei: *'Morgen zie je me niet meer staan natuurlijk. Dan heb je ook een hoed op.'* Hij ging ervan uit dat de gepromoveerde hem niet meer zou groeten. Uit zichzelf deed hij dat ook niet meer. Voor hem was de nieuwbakken kantoorman iemand anders.¹⁰¹¹

Het loonbeleid van de directie en de houding van de bazen versterkten deze scheidslijnen. Jan Smit wilde de maximumuurlonen niet voor alle vakken gelijk stellen, *'daar de verschillende afdelingen vaak onder verschillende omstandigheden werken. Overal bestaat verschil in de maximumlonen voor verschillende vakken; het valt ook moeilijk te ontkennen, dat het eene vak hooger staat dan het andere.'* De bazen gedroegen zich als kleine koninkjes. Het onderscheid tussen machinefabriek en scheepsbouw werd strikt gehandhaafd. Waren werklieden van de machinefabriek in de machinekamer van een schip bezig dan mochten andere werklieden er niet langs. Ook gereedschappen en machines werden angstvallig in eigen bezit gehouden. *'Als je een torenkraan nodig had en de machinefabriek had er een dan liet die die niet los en dan kon je geen kraan krijgen om al die rommel aan boord te krijgen'*, herinnerde Dirk Romijn zich. Regelmatig zaten bazen elkaar in de weg. Het efficiency-bureau Van Gogh merkte bij zijn voorstel om de bazen wekelijks met elkaar te laten overleggen op: *'De aanwezigheid van een hogere autoriteit is noodig om tot overleg te dwingen.'* Trouwens, de oprichting van de bazenvereniging in 1908 had reeds tot doel het koning spelen door bazen tegen te gaan. Deze tegenstellingen konden de produktie storen, doordat ze een goede afstemming van de verschillende produktie-eenheden verhinderden. Daardoor konden draaiers in verlegenheid komen, als ze op gietstukken moesten wachten, en konden klinkers vertraging oplopen wanneer ze reeds opgebouwde stukken weer af moesten breken om verder te kunnen klinken. Gebrekkige werkorganisatie hoort misschien bij werven, in Engeland bestond ze althans ook.¹⁰¹²

De aard van produktie en produktieorganisatie gaf de arbeiders mogelijkheden zelf het tempo van hun werk te bepalen. Dwang van de machine was vrijwel afwezig. Andere mechanismen werden aangewend om het tempo op te voeren, zoals het loon en de controle. De laatste viel in eerste instantie toe aan de bazen. Ze waren anders gekleed, meestal met een hoedje op, een donkere das en een zwarte broek. Zij vormden de spil waar het bedrijf om draaide en gaven het directiebeleid organisatorisch, produktietechnisch, financieel en sociaal op de werkvloer gestalte. Zij zorgden voor de verdeling van het werk, bepaalden soms hoe een taak moest worden uitgevoerd en zorgden in ieder geval voor een goede en snelle uitvoering. Wie hen (zoals de geschiedschrijver van 'de Schelde') 'onderofficieren' noemt doet tekort aan hun langdurige en grote beslissingsvrijheid. Zij namen de werklieden aan nog jaren nadat voor personeelszaken Bureau II was ingesteld (in 1909 vond ik dat bureau voor het eerst genoemd). In dit opzicht was de Amsterdamse NSM, waar het bureau-personeelszaken het personeel aanstelde, moderner. De bazen bepaalden op 'de Schelde' ook welk loon een nieuw werkmans kreeg, zijn promotie en zijn ontslag. Kortom een veelheid van taken lag op hun schouders, volgens het efficiency-bureau Van Gogh in 1921 zelfs *'veel*

te veel voor

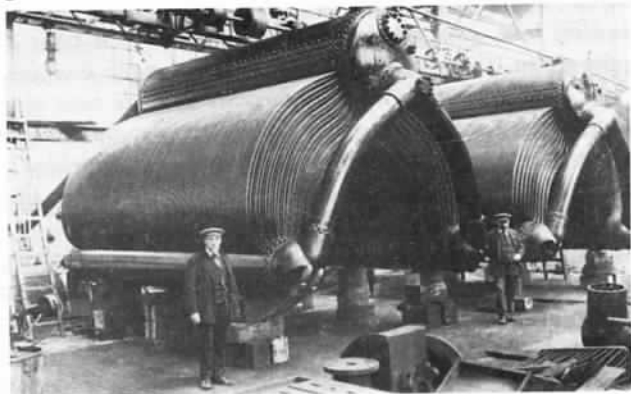
De bazen
Hoe werd
heid een b
hij een tij
ging. Som
weging m
een rol en
om hun le
zij hun ta
september
de contro
probeerde
ke vakbek
kreeg gro
accepteer
de ander.
dit gebrek
werd nog
om te kop
het dan af
tigen. On
verboden
werk voor
nog op de
lijk genom
de bazen.
zonder su
directie en
Hun g
compense
Leeuwen

46. Hard
(links met

te veel voor één man.¹⁰¹³

De bazen speelden dus een zeer belangrijke rol in het leven van de werkmán. Hoe werd je baas? Dat is niet helemaal duidelijk. Meestal speelde vakbekwaamheid een belangrijke rol. Vaak was een baas als voorman reeds opgevallen of was hij een tijd onderbaas geweest. Wellicht telde later ook hoe je met mensen omging. Soms werden syndicalisten en NVV-ers aangesteld, zodat de arbeidersbeweging meteen een woordvoerder ontnomen werd. Bij anderen speelde familie een rol en volgde een zoon zijn vader op. Bazén werden dus niet altijd gekozen om hun leiderschapskwaliteiten. Dat had grote gevolgen voor de wijze waarop zij hun taak opvatten. Bij de inventarisatie van grieven, welke de vakbonden in september 1917 maakten, kwam de willekeur van de bazen op de eerste plaats en de controle die op 'de Schelde' werd uitgeoefend op de tweede. Diverse bazen probeerden de leiding te behouden door een systeem van verdeel en heers. Gelijke vakbekwaamheid werd door hen niet gelijkkelijk beloond. De ene werkmán kreeg groter vrijheid dan de ander. Van de een werd eerder werk met fouten geaccepteerd dan van de ander. De een werd gemakkelijker beboet of ontslagen dan de ander. Niet zelden waren lastige werklíeden de slechter bedeelde partij. Door dit gebrek aan rechtvaardigheid maakten sommige bazen zich gehaat. Die haat werd nog groter en keerde zich nu ook tegen collega's wanneer bleek dat bazen om te kopen waren met sigaren en borrels. Opnieuw legde vakbondsorganisatie het dan af tegen de mogelijkheid individueel en zonder gevaar belangen te behartigen. Ongelijke behandeling stak de arbeiders, evenzeer stak het wanneer bazen verboden waar zij zichzelf aan bezondigden (roken, een borrel tijdens het werk, werk voor zichzelf laten uitvoeren). Met name die bazen die voor een paar jaren nog op de werkvloer hadden gewerkt, werden dergelijke handelingen zeer kwalijk genomen. Waar kon je verhaal halen? De directeuren dekten maar al te vaak de bazen. Met name na 1919 klaagde de kern wel eens over bazen, doch meestal zonder succes. De fout van een baas moest wel driedubbel bewezen zijn wilde de directie er iets aan veranderen.¹⁰¹⁴

Hun gebrek aan leidinggevende kwaliteiten probeerden sommige bazen te compenseren met bijzonder autoritair optreden. In dat opzicht hadden baas Leeuwenburg, 'Nero', en zijn zoon, onderbaas in de scheepsbouw ('de jonge

46. Hard werken in de ketelmakerij. Op de foto's in het Scheldearchief wekt baas Huser (links met sikje) doorgaans de indruk dat hij de ketels alleen bouwde.

Nero') een naam te verliezen. Het kon gebeuren dat zij iemand een draai om zijn oren gaven. Leeuwenburg maakte zich bijzonder gehaat door werklozen af te schepen met de opmerking *'probeer het eens in de loterij'* of werklieden te verbieden hun vader te bezoeken, die op sterven lag. Autoritair optreden wekte nog meer weerzin wanneer de baas een werkwijze doordreef welke de werkman verkeerd vond. Niet alleen gaf de baas daarmee zichzelf een brevet van onvermogen, maar ook kon de werkman financieel schade lijden van een verkeerde werkwijze. Ook op 'de Schelde' blijkt de juistheid van de opmerking van Rudolf Vetterli dat hoge vakbekwaamheid absoluut noodzakelijk was voor een goede baas. Was hij ook nog een vriendelijke man dan had hij veel mee.¹⁰¹⁵

De controle die de bazen uitoefenden wekte ook weerstanden op, zeker wanneer zij er een spionnensysteem op na hielden en in de jaszakken van de arbeiders snuffelden. Naarmate het bedrijf groeide groeide het aantal controlerende en tempo-opdrijvende employés. *'Baantjesgasten'* waren dat in de ogen van de arbeiders. Ze stonden met die kwalificatie op één lijn met de ambtenaren, wier bijdrage aan de produktie ook totaal onduidelijk was. Bazen liepen de arbeider enkel voor de voeten en joegen hem maar op. Als straks de machtsverhoudingen veranderd waren, viel er niet alleen veel op te bouwen, meende de Vlissingse correspondent van Hooze's *Metaalarbeider*, maar ook het nodige op te ruimen.¹⁰¹⁶

Cas Mulder dacht dat slechte bazen slecht waren doordat ze zelf als arbeider niet anders ervaren hadden. Hoe dan ook een aantal had het bij de arbeiders flink verkorven. *'5 ct. voor een strop voor Nero'*, was nog een kalme verwensing. Toen Leeuwenburg in februari 1906 met pensioen ging publiceerde *De Toekomst* het volgende gedichtje:

'Als ik dood ben zal men mij begraven!
Zal men mij naar het kerkhof toe dragen!
Dan zal men schrijven, ja schrijven op mijn graf:
'Hier ligt Nero, die zooveel leed den werkers gaf.'

Verbittert was men over de draaiersbaas Blom, de gewezen socialist, die het leven van de socialistische arbeiders nogal zuur had gemaakt. In *De Toekomst* schreef iemand een zeer bitter in memoriam: *'Men moge het in ons afkeuren te schrijven als wij doen over een afgestorvene, het zij zoo, maar het moet ons uit de pen: 'Een arbeiderstiran, een arbeidersbeul, een onmens voor zijn ondergeschikten is heengegaan. Geen enkel rechtgeaard arbeider kan hem betreuren. Misschien zij, die door strooplikken als anderszins door de vent werden bevoordeeld ten koste van hun kameraden, maar zulke bewijzen van deelneming teekenen slechts en den overledene en hen die van hunne diepgevoelde (!) deelneming getuigen. [...] Het heengaan van baas Blom kan slechts door de flinke arbeiders met vreugde worden begroet. Weg met de beulen!'*¹⁰¹⁷

Samengevat: De effecten van het schip als produkt op organisatiegedrag en tevredenheid van de arbeiders zijn niet gelijkgericht. Uit een aantal stemmingen op 'de Schelde' bleek in voorgaande hoofdstukken dat de meerderheid van de werfarbeiders zich zeker van een belangentegenstelling met de directie bewust was. Zij hadden echter allerlei mogelijkheden voor individuele belangenbehartiging, zodat ze moeilijk te organiseren waren in vakbonden. Wie echter de mening huldigde dat de machtsverhoudingen veranderd moesten worden, vond op 'de

Schelde' bevorderen botsen met autoritair staande 'pen kon reeds.

h. de m
De mark
bij de op
de Engel
kening n
de Engel
groot su
der de
order vo
werven.¹⁰

'De sch
eenzijdig
drijfstad
de vrach
afhankel
gevoelig
volgt:

1. Wanneer na een verder
2. Blijven is voor nieuwe
3. Dan ne bestelle
4. Vracht vervoer den op
5. Ook d grote l Na op omdat
6. Als ge Dit is e den) die hadden grote lij konden

'De S

Schelde' voldoende stof voor radicale ideeën. Scholing en vrijheid van handelen bevorderden vaktrots en zelfstandigheid, karaktereigenschappen die licht konden botsen met dom autoritair optreden, maar die ook niet erg geschikt waren voor autoritair geleide vakverenigingen zoals de ANMB in zijn NVV-jasje. De bestaande 'rommel' moest eens grondig opgeruimd worden. Wie zulke grote schepen kon bouwen kon ook wel een nieuwe maatschappij inrichten, schreef Lansens reeds.

h. de markt van 'de Schelde'

De markt waarvoor schepen werden gebouwd oefende grote invloed uit. Reeds bij de oprichting van 'de Schelde' was dit een internationale markt, beheerst door de Engelsen, die vóór 1914 doorgaans 60% van de wereldproductie voor hun rekening namen. Nederlandse reders bestelden schepen meestal in Engeland, met de Engelse werven moesten de onze kunnen concurreren. Daarom was het een groot succes toen 'de Schelde' in 1883 een Britse order binnensleepte, nadat eerder de 'Rotterdamsche Lloyd' twee mailboten in Vlissingen had besteld. De order voor de 'Frisia' werd in 1908 verkregen in competitie met twintig Engelse werven.¹⁰¹⁸

'De scheepsbouw staat en valt met de scheepvaart; weinig industrieën zijn zóó eenzijdig, en daardoor zóó afhankelijk van het wel en wee van één enkele bedrijfstak', schrijft Bonebakker. Pollard en Robertson achten de ontwikkeling van de vrachtprijzen bepalend voor de scheepsbouwconjunctuur. Door de eenzijdige afhankelijkheid van de vrachtprijzen is de werfindustrie bijzonder conjunctuurgevoelig. Het typische conjunctuurverloop in de scheepsbouw is volgens hen als volgt:

1. Wanneer vrachtprijzen stijgen worden eerst opgelegde schepen weer ingezet; na een half jaar worden orders voor nieuwe schepen geplaatst met het oog op verder stijgende vrachtprijzen.
  2. Blijven deze stijgen dan worden meer orders geplaatst. Door de tijd die nodig is voor de bouw van de schepen zijn de prijzen al een tijd gestegen voordat de nieuwe schepen in de vaart komen.
  3. Dan neemt de stijging af, maar omdat veel reders eerst een nieuw schip kunnen bestellen nadat ze winst hebben gemaakt worden nog nieuwe orders geplaatst.
  4. Vrachtprijzen dalen, doordat veel nieuwe tonnage in de vaart komt juist als de vervoersbehoefte het grootst is. Oudere en minder winstgevende schepen worden opgelegd.
  5. Ook de prijs van nieuwe schepen gaat dalen, na verloop van tijd plaatsen de grote lijnen hun orders zodat de productie in de scheepsbouw tijdelijk stijgt. Na oplevering van deze schepen dalen de vrachtprijzen echter nog verder omdat de behoefte aan vervoer niet of onvoldoende is gestegen.
  6. Als genoeg schepen zijn opgelegd begint de cyclus weer opnieuw.
- Dit is een gemiddeld beeld. Werven (met name in Engeland werden die gevonden) die zich specialiseerden op de bouw van vrachtschepen voor de wilde vaart hadden zo'n conjunctuurverloop veel sterker dan werven die met name voor de grote lijnrederijen bouwden. Opdrachten van de marine en reparatieopdrachten konden de gelijkmatigheid van de conjunctuur verder bevorderen.¹⁰¹⁹

'De Schelde' opereerde op een wereldmarkt, tevens was de werf huisleveran-

cier van de 'Rotterdamsche Lloyd', zoals 'Wilton-Fijenoord' voor de 'Holland-Amerikalijn' en de NSM voor de 'Nederland' en de 'KPM'. Vanaf 1885 behoorde 'de Schelde' tot het uitverkoren groepje werven dat meedeelde in de marineopdrachten. Daarnaast had de werf een reparatie-afdeling. 'de Schelde' had dus mogelijkheden het conjunctuurverloop af te zwakken maar kon zich natuurlijk niet helemaal onttrekken aan de wetten van de markt en aan de algemene conjunctuur voor de scheepsbouw. De markt stelde vooral eisen aan de produktiesnelheid en de kosten van produktie. Wanneer de werf orders moest verwerven buiten de vertrouwde relaties met 'Lloyd' en marine, dan speelden naast kwaliteit, aflever-snelheid en prijs een grote rol. Voor de werkvloer betekende dit een grote arbeidsbelasting bij een geringe speelruimte in de lonen.¹⁰²⁰

De conjunctuur was zo reeds op de werkvloer te voelen. In goede tijden moest men altijd rekening houden met crisis en bodemprijzen. De kosten (vooral de loonkosten, daar die van de materialen minder te controleren waren) moesten dus goed in de hand gehouden worden. Dat leidde tot een starre houding van de directie, temeer daar calculaties voor inschrijvingen werden verricht op basis van vroegere opdrachten en de orders vaak weinig ruimte voor kostenverhogingen boden. Anderzijds moesten stakingen zoveel mogelijk vermeden worden, want niet alleen konden ze leiden tot een hogere loonsom, ze vertraagden ook de afle-versnelheid, met als risico hoge boetes. Daarom verzette de Schelddirectie zich massief tegen vakbonden en trad ze de arbeiders met (goedkoop) paternalisme tegemoet. De conjunctuur had ook gevolgen voor het personeelsbeleid. In tijden van hoogconjunctuur waren geschoolde arbeiders schaars en moeilijk naar Vlissingen te halen, zodat een opwaartse druk op de lonen ontstond, maar in tijden van slapte moest ervoor gezorgd worden dat de geschoolde arbeiders niet allen Vlissingen verlieten. Tijdens slapte maakte men daarom extra kosten die in drukke tijden verdiend moesten worden. Ook de eisen van een goed personeelsbeleid dwongen de werf dus tot terughoudendheid aan het loonfront.¹⁰²¹

Werven zijn kapitaalintensieve bedrijven; de loonkosten maakten een derde van de kostprijs van een schip uit. Voor de aanschaf van materialen moest een werf dus over veel kapitaal beschikken. Daarnaast was veel geld geïnvesteerd in de uitrusting van de werf. Pollard en Robertson schatten dat op de Britse werven (die bepaald niet bekend stonden om hun durf op dit punt) de investeringen in machines gedurende de jaren 1883-1913 met een factor zes stegen. Dat betekende dat de vaste kosten in de loop der jaren aanzienlijk toenamen en hun invloed deden gelden op het financieel beleid van de werf. Bonebakker meent dat de Nederlandse werven in de jaren 1923-31 konden renderen bij een gemiddelde bezettingsgraad der hellingen van 70%. De som der orders moest een bevredigende winstmarge laten, zodanig dat de werven reserves konden opbouwen om langere periodes van recessie te overbruggen en werk aan te nemen waar geen winst op zat. Het zuinige financiële beheer van 'de Schelde', gekenmerkt door snelle afschrijvingen en grote reserveringen, had dus een achtergrond in de kostenstructuur van het bedrijf en in de aard van markt en conjunctuur van de scheepsbouw. Reserveringen en afschrijvingen beperkten de ruimte voor loonsverhoging. Hoe hoger de prioriteit van het voortbestaan van de werf, des te starrer de houding van de directie aan het loonfront, zou je kunnen concluderen.¹⁰²²

Vlissingen bracht 'de Schelde' in een bijzondere verhouding tot de grote wer-

ven in
had n
man e
waren
dam v
alleen
de M
ders l
Nieu
een b
moes
geree

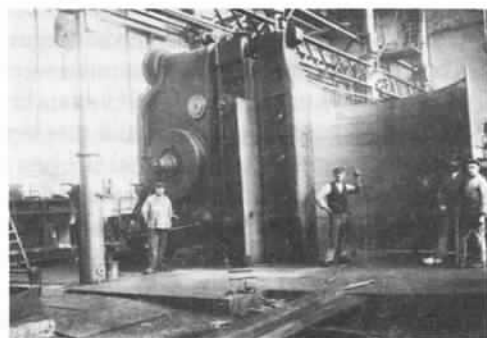
He
arbe
steme
opric
Schel
werd
later
en ve
streef
niet
keerd
cepte
een a
van d
loon
elite
op h
basis
alle v
bijvo
teitsr

He

ven in Rotterdam en Amsterdam. Aangezien de stad niet de haven werd die zij had moeten worden, kreeg met name de reparatiesector minder werk dan Tide-man en Arie Smit berekend zullen hebben. De kosten van aanvoer van materialen waren voor Vlissingen bovendien hoger. Duits staal kon goedkoper naar Rotterdam vervoerd worden. De werf lette daarom extra goed op de kosten. Ze werden alleen gemaakt als ze ook iets opleverden. Daarom werd in 1918 de subsidie aan de Middelburgse ambachtsschool ingetrokken. Een schaftlokaal voor de arbeiders kon er niet van af. Met gereedschap werd bijzonder zuinig omgesprongen. Nieuw gereedschap werd mondjesmaat uitgereikt. *'Je was de koning te rijk als een baas een briefje invulde dat je bijvoorbeeld een nieuwe vijl mocht halen. Je moest daarvoor bijna als een kleine jongen bij de baas om een briefje gaan.'* Wie gereedschap stuk maakte liep het risico van een grote boete.¹⁰²³

Het loon was en is een van de belangrijkste factoren in de verhouding van de arbeider tot de fabriek. Zowel voor de hoogte van de lonen als voor de loonsystemen hadden de Nederlandse werfven geen gelijke politiek, al kwam na de oprichting van het 'Normalisatiebureau' wel meer samenhang in de lonen. 'De Schelde' was conservatiever dan de NSM, waar de lonen op het kantoor bepaald werden en de werkman niets te vertellen had over de hoogte ervan. Bazen (en later ook calculators) hadden op 'de Schelde' een zekere mate van zelfstandigheid en verschillende loonsystemen werden op de werf toegepast. In het algemeen streefde de directie ernaar dat de arbeider geen cent teveel werd betaald. Werd niet gewerkt, zoals op christelijke feestdagen, dan werd ook geen loon uitgekeerd. Over en weer moesten directie en werklieden immers geen geschenken accepteren. Men was karig en traag in het toekennen van maximum-lonen, want op een afdeling moesten niet teveel werklieden met het maximum-loon zijn. C.A. van de Velde, die begon met twee cent, had na 7 jaar 13 cent bereikt. Het hoogste loon was toen 18 cent, *'maar dat had je zomaar niet hoor, dan moest je tot de elite behoren'*. In 1925 berekende de ANMB dat slechts 2.5% van de werklieden op het hoogste loon stond. Dat waren dan de uurlonen die in veel afdelingen de basis vormden van hetgeen in tarief daar bovenop verdiend kon worden. Niet alle werklieden konden in het tariefwerk, 'in 't aangenomen', komen. Sjouwers bijvoorbeeld, maar ook vaklieden die werk moesten leveren waarvan de kwaliteitsnormen heel hoog waren.¹⁰²⁴

Het stukwerk kwam op 'de Schelde' als aangenomen werk in de tachtiger jaren

47. Investerings: grote wals voor ketelplaten, 5 oktober 1921.

in zwang. Lansen werd in 1880 nog gewoon op uurbasis betaald, maar in 1889 werden scheepmakers naar Vlissingen gelokt met de belofte van 'veel aangenomen werk'. Aangenomen werk was voor een bedrijf als 'de Schelde' bijzonder geschikt. Zoals Jan Smit eens zei: *'Het uitbesteden van werk is nog de beste manier om de mensen tot werken aan te zetten'*. Door harder te werken kon de arbeider zijn inkomen vergroten (of zijn zakgeld, omdat de vrouw meestal wel het uurloon maar niet het tarief wist). De tarieven van aangenomen werk konden bovendien worden aangepast aan de tijdsomstandigheden. Was het druk, dan gingen ze omhoog, was het slap dan werden ze verlaagd of afgeschaft. Deze schommelingen gaven zelden problemen, doordat ze hoorden bij aangenomen werk, ze niet alle werklieden betroffen, het uurloon onaangetaast lieten en tenslotte aangenomen werk door velen als een gunst gezien werd.¹⁰²⁵

Jan Smit moderniseerde de tariefsystemen voor aangenomen werk (zie hoofdstuk 6 d). Naast het Rowan-stelsel werden het Halsey-heel en Halsey-half ingevoerd. In sommige afdelingen (de ketelmakerij bijvoorbeeld) bleef het fooiensysteem omdat de kwaliteit van het werk niet door opjagen in gevaar mocht komen. Wat een werkmans in tarief kon 'oververdienen' verschilde van persoon tot persoon, van afdeling tot afdeling en van periode tot periode. Een viertal belastingsgegevens tussen 1910 en 1912 schommelt tussen 7% en 20%. In 1899 wordt gemeld dat je wel 30% kon oververdienen. Dat bedrag wordt ook in 1921 genoemd. 'de Schelde' zat toen qua tarieven iets hoger dan 'Fijenoord' en 'Piet Smit', die echter een hoger uurloon betaalden. Later, tijdens de slaptes, wordt gemeld dat de tarieven nog geen 20% lieten oververdienen. Werken in tarief kon dus lucratief zijn.¹⁰²⁶

Rowan en Halsey zijn winstdelingssystemen. Slechts een deel van het geld dat de arbeider in aangenomen werk oververdiende kwam in zijn loonzakje, de rest in de fabriekskas. Het aangenomen werk en de tariefsystemen waren voor de vorming van de werfarbeider als type van groot belang. Ze gaven de bazen (of calculators) een nieuwe mogelijkheid de werklieden tegen elkaar op te zetten. Ze vormden een directe concurrentie voor de vakbeweging doordat ze inkomensstrijd bij de in tarief werkende arbeider zelf legden. Zo'n arbeider gaven ze de mogelijkheid zijn loon te verhogen door goed en snel te werken of door bij zijn baas in het gevele te komen, maar ze dwongen hem ook tot zelfstandigheid. Ze konden de haat tegen alles wat te maken had met het uitbesteden van werk nog vergroten.¹⁰²⁷

Er is wel verschil gemaakt tussen aangenomen en aangegeven werk. Bij aangegeven werk stond het tarief vast, terwijl bij aangenomen werk door werkmans en baas over het tarief werd onderhandeld. Dat systeem van loven en bieden werd algemeen op 'de Schelde' gehanteerd. Er ging veel tijd mee verloren. Het is echter blijven bestaan zodat het wel andere voordelen zal hebben gehad. Hoe werkte het? Een baas, later een calculator, stelde voor een bepaald karwei een bepaalde tijd of een bepaalde som gelds vast en vroeg aan een werkmans of hij het werk voor die aanbieding wilde doen. De werkmans moest beoordelen of hij gezien zijn uurloon op die aanbieding wat zou oververdienen of niet. In het laatste geval moest hij met de baas in onderhandeling om het aanbod te verbeteren. Hij kon een tegenbod doen, waarvan de baas dan weer kon zeggen of dat aannemelijk was of niet. Wees de baas het tegenbod af dan kon de werkmans het werk alsnog

voor een
gunnen d

Wanne
komen b
had een
werk, of
stelde ko
gekomen
hij het w
met een v
vier kett
erbij... en
coördje g
'Misschie
accoordje
gaan en
geval pro
dat de w
omdat hi
meende j
baas of c
hem alsn

Een w
voorslag
zo'n w
steld. So
Een voor
lonen in
kon ver
komen. I
vanwege
arbeidsk
houden l
iedereen
zelf ook
diende g
nog vaak
daarvan
voor, ma

De mo
werklie
werklie
voor ied
perslager
moesten
moeilijk
steem, d

voor een lagere prijs aannemen, of de baas kon het werk aan een andere werkmann gunnen die het aanbod wel accepteerde.¹⁰²⁸

Wanneer bleek dat deze werkmann inderdaad oververdiende op het overeengekomen bedrag, dan kon de werkmann die het werk in eerste instantie geweigerd had een straf krijgen. Hij kon een tijdlang verstoken blijven van aangenomen werk, of hij kon aan werk gezet worden dat minder betaalde. Het tegenovergestelde kon ook gebeuren: de werkmann verdiende bijzonder goed op het overeengekomen bedrag. Dan kon de baas of calculator in de problemen komen doordat hij het werk te duur maakte. Vaak namen de werklieden dan tussentijds genoegen met een wat lager prijs, zoals W. Kastelijn: *'Ik moest bij vier ketels van de PZEM vier kettengroosters neerzetten en dat liep allemaal gesmeerd. Goeie mensen erbij... en daar komt die calculator en zegt: 'Willem, zullen we het op een accoordje gooien, want je hebt veel te veel over.' Dat wist ik ook wel. Ik dacht: 'Misschien heb ik die vent later ook nog wel eens nodig' en toen heb ik het op een accoordje gegooit met 35% verdienen. Da's nog mooi, maar als ik was doorgaan en ik had 45% gehad, dan had die vent op zijn flikker gekregen.'* In dit geval probeerde de calculator het vege lijf te redden, maar het kon ook gebeuren dat de werkmann halverwege aanbod het werk voor een lagere prijs te doen omdat hij zag dat hij veel te veel zou oververdienen. *'Dat is geen accoord maken'*, meende Jan Smit van een dergelijk geval, *'dat is erg onsympathiek.'* Dan kon de baas of calculator besluiten dat de werkmann de fabriek had willen oplichten en hem alsnog straffen.¹⁰²⁹

Een werkmann kon een klus alleen uitvoeren, hij kon een hulp hebben (een voorslager, een opperman) of voorman van een ploeg zijn. Het vermogen van zo'n werkmann om het werk goed te schatten werd soms flink op de proef gesteld. Sommige karweien duurden maanden, een enkele keer meer dan een jaar. Een voorman van een ploeg moest rekenen met grotere bedragen en met de uurlonen in zijn ploeg. Van zijn 'babbel' hing het onder meer af of zijn ploeg goed kon verdienen en van zijn inzicht of de ploeg met het gestelde bedrag er kon komen. Een goede voorman probeerde ruimte in de aannemingssom te krijgen vanwege zwakkere werkkrachten of om de mogelijkheid te hebben nog wat extra arbeidskracht in de ploeg te nemen wanneer het karwei tegenviel. Hij moest bijhouden hoe lang ieder in de ploeg aan het karwei had gewerkt. Daarom was niet iedereen bereid voorman te worden. Maar de werklieden in de ploeg moesten zelf ook goed bijhouden wat ze gewerkt hadden aan een project. Het oververdiende geld werd namelijk door de voorman verdeeld (tot in de twintiger jaren nog vaak in de kroeg) en het was uiteraard niet de bedoeling dat hij het meeste daarvan voor zichzelf hield. Dit kwam in de negentiger jaren nog wel bij ploegen voor, maar meer nog bij werklieden die met een hulp werkten.¹⁰³⁰

De moeilijkheden rond aangenomen werk waren al met al niet gering. Voor de werklieden waren ze het grootst omdat hun verdienste ervan afhing. Hoewel werklieden en ploegen zich specialiseerden in bepaalde taken, was de produktie voor ieder schip toch weer anders. Voor sommige categorieën werklieden (koperslagers) overigens meer dan voor andere. Alleen al door dergelijke verschillen moesten de werklieden telkens opnieuw de prijs van taken schatten. Een extra moeilijkheid was dat de tariefsystemen niet altijd doorzichtig waren. Een systeem, dat het 'Amerikaansche' genoemd wordt, werkte zo: 'de Schelde' 'verme-

nigvuldigt het aantal verwerkte uren en deelt dat produkt door het aantal voor dat werk vastgestelde uren. Het nu verkregen quotiënt is het aantal uren dat de werkmán als oververdiend ontvangt en het overschot verhuist in de brandkast der firma.' Het Rowan-stelsel werd de christelijke metaalbewerker aldus uitgelegd: je moet het werk aannemen voor 90 uren. Je werkt er 60 uren aan, dus je houdt 30 uren over: $1/3$. Van die overuren gaat weer $1/3$ naar de maatschappij, jij krijgt dus 20 uren uitbetaald. Hoe groter je oververdiens was des te meer vloei-de daarvan naar het bedrijf. 'Of het stelsel', berichtte M.P. Roest na enkele jaren ervaring met het Rowan-stelsel, 'door alle werklieden goed wordt begrepen betwijfel ik ten zeerste'. Zij legden boekjes met hun ervaringen met tarieven en aanbiedingsommen voor bepaalde soorten werk, maar de waarde daarvan daalde wanneer de werf overging op een ander tariefstelsel. Dan moest de kennis opnieuw verzameld worden. Soms bleef het tariefsysteem gelijk, maar werd het na een loonsverhoging berekend volgens het oude loon. Zo konden de tarieven vrij ingewikkeld worden. Naarmate ze meer gewijzigd werden (zoals in de twintiger jaren), nam de ontevredenheid toe.¹⁰³¹

Een werkmán die in tarief werkte moest dus zijn eigen vakbondsonderhandelaar zijn en, wat voor de vakbond erger was, een bond kon hem bij het loven en bieden niet helpen. Het aangenomen werk sterkte de zelfstandigheid van de werkmán. Hij kon of de overtuiging behouden dat hij een bond niet nodig had, of hij voegde zich niet gemakkelijk in een bond die zijn autonomie inperkte. Aangenomen werk vergrootte ook de haat tegen onmiddellijke superieuren en tegen deze vorm van produceren. Het aangenomen werk is, naast geschooldheid en autonomie, de derde (maar niet onbelangrijkste) factor die verklaart waarom de Schelde-arbeiders moeilijk te organiseren waren (bij een algemene negatieve houding ten opzichte van de directie) en waarom zij, als zij zich organiseerden, vooral kozen voor vrij-socialistische bonden. Daar komt nog bij, dat de moderne bonden het aangenomen werk accepteerden. 'Wij zijn doordrongen van de noodzakelijkheid', schreef *De Metaalbewerker*, 'dat bij een toekomstige bedrijfsontwikkeling die zal gaan in de richting van produceeren ten bate van de gemeenschap, een redelijk stelsel van prestatieloon, mits begrensd door een minimum en een maximum, niet kan worden gemist'. Net zoals Lenin na de Oktoberrevolutie het Taylor-stelsel accepteerde, dreef het vooruitgangsgeloof de ANMB naar acceptatie van tariefsystemen en stukloon. Zij hoorden bij de moderne industrie, maar voor de syndicalisten bleven tariefsysteem en stukloon bijzonder afkeurenswaardig. 'Het tarief of stukwerk is en blijft een pest in welke vorm ook', schreef Hooze nog in 1927.¹⁰³²

Waarom was het een pest? Omdat het tegenstellingen tot een maximum kon opvoeren. Aangenomen werk joeg het arbeidstempo in de ploeg op om veel over te verdienen en om in aanmerking te blijven voor goed werk. Met lanterfantten werd door de collega's korte metten gemaakt. Aangenomen werk gaf de bazen een extra mogelijkheid de arbeiders onderling tegen elkaar op te zetten. Het was niet prettig als een collega onderkroop door een karwei voor minder aan te nemen. Vooral arbeiders die zich niet alles lieten gezeggen konden via aangenomen werk door de baas 'gezocht' worden, door ze slecht betalende klussen te geven ('een slechte bon') of zelfs door ze zo'n aanbieding te doen dat ze tekort kwamen. In dat geval hadden zij hun onvermogen getoond en had de baas een

reden h
bij aan

Aang
vergen.
wanne
leggen.
teindel
ook zo
grift. F
loons-
werk v
gende s
massaa

Nog
van de
sociaal
taalbew
scheeps
land no
gens w
trok hij
en Am
sociale
verhog
ders aan
dat ze
Vlissing

Migr
ders ve
beiders
noord'
Fijenoo
stiger a
wel ner
belangr
schik o
meente
eens ge
voor he

De le
van nie
persone
zingen,
werkte
hoeft ni
in een f
de aant

reden hen te ontslaan. De onderlinge kameraadschap kreeg het zwaar te verduren bij aangenomen werk en was alleen al daarom voor de syndicalisten een pest.¹⁰³³

Aangenomen werk was ook een pest omdat het het uiterste van arbeiders kon vergen. *'Ik heb volwassen mannen zien schreeuwen: 'Ik kan er niet komen!'* wanneer ze met de aannemingssom niet uitkwamen en er geld op moesten toelleggen. De haat tegen calculators kon bijzonder groot worden. Zij bepaalden uiteindelijk wat je op je boterham kon doen. *'Smeerlappen, waren het'; 'dat was ook zo'n rotzak, gelukkig is hij dood'*. Zo staan zij meestal in het geheugen gegrift. Het aangenomen werk vormde een hindernis voor de vakbonden, totdat loons- en tariefsverlagingen in de twintiger jaren de illusies over aangenomen werk vernietigden. Dát, alsmede de werking van de werkloosheidswet en de dreigende staking, droeg ertoe bij dat de Schelde-arbeiders zich in de twintiger jaren massaal organiseerden.¹⁰³⁴

Nog twee andere factoren kunnen invloed hebben uitgeoefend op de houding van de werfarbeiders ten opzichte van vakbondsorganisatie: hun mobiliteit en het sociaal beleid van de werf. In hoofdstuk 3 d en 4 b is er op gewezen dat de metaalbewerkers bij slapte elders werk zochten. De grote crisisgevoeligheid in de scheepsbouw droeg daartoe bij, alsmede het feit dat de metaalindustrie in Nederland nog volop in ontwikkeling was. Voor een metaalarbeider was altijd wel ergens werk te vinden, al ging dat soms met grote opofferingen gepaard. Desnoods trok hij naar het buitenland. Wie ontevreden was kon kijken of hij in Rotterdam en Amsterdam meer zou verdienen. In die zin was geografische mobiliteit ook sociale mobiliteit, althans een poging om het inkomen zonder vakbondsstrijd te verhogen. Voor de werven in Rotterdam en Amsterdam waren Vlissingse arbeiders aantrekkelijk omdat ze doorgaans goed geschoold waren en goedkoop. Totdat ze merkten dat ze met het hogere loon niet wezenlijk beter af waren dan in Vlissingen.¹⁰³⁵

Migratie en vakbeweging waren concurrenten, doch een arbeider die naar elders verhuisde was een zich zelfstandig gedragend man. De herkomst van de arbeiders kon óók een rol spelen in hun gedrag. De grotere onrust op 'Wilton-Fijenoord' in vergelijking met de RDM wordt wel verklaard uit het feit dat 'Wilton-Fijenoord' zijn arbeiders meer uit stedelijke centra trok, terwijl de RDM veel rustiger arbeiders haalde uit het Zuidhollandse platteland. De RDM moest die stap wel nemen doordat de werf, net als 'de Schelde', nogal afgelegen lag. Het is dus belangrijk om de migratie van de Scheldearbeiders nader te onderzoeken. Ik beschik over twee steekproeven uit het personeelsbestand van de werf. In het gemeentearchief bevindt zich een personeelslijst van 1 januari 1890, waaruit ik al eens geput heb (hoofdstuk 5 b). Ter vergelijking heb ik uit het personeelsarchief voor het jaar 1920 een steekproef genomen.¹⁰³⁶

De loonlijst van 1890 was bestemd voor de belastingen. Zij bevat de namen van nieuwe werklieden en van hen die loonsverhoging hadden gehad. Van de 641 personen op deze lijst heb ik 533 relatief zeker in de bevolkingsregisters van Vlissingen, Middelburg en Souburg kunnen terugvinden. Dat wil zeggen: deze groep werkte aantoonbaar op 'de Schelde', maar 'sjouwer' J. de Ruyter uit de loonlijst hoeft niet 'werkman' J. de Ruyter uit de bevolkingsregisters te zijn. Wanneer hij in een fabriekswoning woonde en/of in de kohieren van de hoofdelijke omslag de aantekening 'o/Sch' gevonden werd, heb ik zijn gegevens in de steekproef op-

genomen. Het feit dat enkel nieuwe arbeiders of arbeiders met loonsverhoging in de lijst voorkomen zou de waarde van de steekproef negatief kunnen beïnvloeden, doch de omvang van de proef (533) ten opzichte van het aantal arbeiders dat op dat moment op 'de Schelde' werkte (ongeveer 900) maakt uitspraken over het personeelsbestand als geheel tamelijk betrouwbaar.

De steekproef voor 1920 is ook niet geheel orthodox, omdat ik in verband met het verzamelen van gegevens voor de vakbondsanalyse uit het vorige hoofdstuk een niet optimale methode heb moeten volgen. Ik heb willekeurig een aantal letters uit het alfabet genomen waaruit ik de arbeiders koos die op 1 januari 1920 op 'de Schelde' werkten. Het ging om arbeiders waarvan de achternaam begon met A, B, M, S of Z. Bepaalde Zeeuwse familienamen (Brasser, Van Belzen, Bostelaar, Maas, Marijs, Meerman, Schroevers, Sierevogel, Sinke, Sohier, Stroo) kunnen het Zeeuwse in de steekproef overaccentueren. Dat bezwaar is niet te wegen. Er tegenover staat dat een onderdeel van het personeelsbeleid van 'de Schelde' (zonen van Scheldearbeiders hebben voorrang) niet ondergewaardeerd wordt. Het gaat bij de tweede steekproef om 700 van de 2100 Schelde-arbeiders. Overigens, en dat is niet onbelangrijk, zijn 1890 en 1920 goed vergelijkbaar met het oog op het personeelsverloop op de werf. Beide jaren vallen op ongeveer 2/3 van een opgaande lijn en staan zo'n 2 jaar af van een nieuwe crisis. Op het punt van aantrekken van nieuwe arbeiders en van het vertrekgedrag van arbeiders zijn zij dus goed vergelijkbaar.

Staat 12.7 vergelijkt beide groepen naar geboorteplaats:

Staat 12.7. Scheldearbeiders naar plaats van geboorte. 1890, 1920. percentages

Provincie	1890	1920
Zeeland	66.7	85.1
Walcheren	53.5	77.7
Vlissingen	28.4	47.4
Middelburg	13.4	10.5
rest	13.2	7.4
Noord-Brabant	4.7	3.1
Zuid-Holland	20.5	5.7

In de groep van 1890 werkt de oprichting van de werf nog door, toen Arie Smit arbeiders aantrok uit Alblasterdam en Ridderkerk. Tussen 1890 en 1920 is 'de Schelde' echter meer arbeiders uit Zeeland, vooral uit Vlissingen, gaan aannemen. Met name het aandeel van Zuid-Holland is flink achteruitgegaan. Tussen 1890 en 1920 lijkt de geografische mobiliteit van de Scheldearbeiders teruggelopen. Nu zegt de plaats van geboorte niet alles over de ervaringen van de arbeiders. Misschien hadden ze intussen wel ergens anders gewerkt. Staat 12.8 gaat in op de plaats vanwaaruit de arbeiders zich in Vlissingen vestigden. Nog sterker dan bij de geboorteplaatsen kwamen in 1920 mensen uit Walcherse plaatsen naar 'de Schelde': bijna tachtig procent waarvan meer dan zestig procent alleen al uit Vlissingen. Van deze Vlissingers was 91% geboren in Zeeland en 67% in Vlissingen. In Arnemuiden was 5.6% geboren en in Middelburg 4.6%. In Zuid-Holland was

* N = 485,

4.4% gebo-
Holland, U
nuit Vlissi
kwamen n

Het ver-
hun migra
De bevol
Schelde',
trekkende
en Soubur
zodat we
and vestig
beiders (3
nen onvin
nen niet v
de restere
lijk in Zee
Aanwij
groep-192
hadden v

Staat 12.8 Plaats vanwaaruit gevestigd. 1890, 1920. percentages

Provincie	1890*	1920
Zeeland	57.7	82.4
Walcheren	46.4	79.7
Vlissingen	20.4	61.1
Middelburg	16.7	9.6
rest	11.3	2.7
Noord-Brabant	7.0	2.1
Zuid-Holland	22.5	5.1
Noord-Holland	6.8	1.4
rest	6.0	9.0

* N = 485, doordat het Middelburgs bevolkingsarchief vóór 1900 ontbreekt.

4.4% geboren en in Brabant 1.6% De resterende 3% was geboren in Noord-Holland, Utrecht, Gelderland, België en Duitsland. De meeste arbeiders die vanuit Vlissingen naar 'de Schelde' gingen doch niet in Vlissingen waren geboren, kwamen met hun vaders.

Het vertrekgedrag van de Scheldearbeiders bevestigt de algemene conclusie dat hun migratie tussen 1890 en 1920 sterk afnam, al zijn hier meer onzekerheden. De bevolkingsregisters registreren bijvoorbeeld niet wie ontslag nam op 'de Schelde', maar in Vlissingen bleef wonen. Zo'n arbeider is dus niet onder de vertrekkenden begrepen. Anderzijds zegt verhuizen tussen Middelburg, Vlissingen en Souburg ook niets over de vraag of zo'n arbeider nog op 'de Schelde' werkte, zodat we voor de vertrekanalyse alleen ingaan op de groep die zich buiten Zeeland vestigde. Wat de groep van 1920 betreft, laat ik buiten beschouwing de 21 arbeiders (3%) die al dan niet vrijwillig in dienst gingen. Voorts bleken 12 personen onvindbaar in verdere delen van het personeelsarchief, terwijl van 17 personen niet vermeld werd waarheen zij vertrokken. Van hen gingen 7 varen, terwijl de resterende 10 (zeer jonge arbeiders of gewezen boerenknechten) waarschijnlijk in Zeeland bleven.

Aanwijsbaar buiten Zeeland vestigde zich van de groep-1890 28.5%, van de groep-1920 slechts 8.1%. Staat 12.9 laat zien dat beide groepen een voorkeur hadden voor Rotterdam en Amsterdam:

Staat 12.9. Plaatsen van bestemming. 1890, 1920. Percentages

Provincie	1890	1920
Zuid-Holland	12.6	4.3
Rotterdam	7.7	3.6
Noord-Holland	8.1	2.4
Amsterdam	6.4	2.4
Noord-Brabant	2.4	0.0
Breda	1.3	
Overige	5.4	1.4
Totaal	28.5	
(in aantallen)	152	57)

Bleven van de groep-1920 dus aanmerkelijk meer mensen in Zeeland, zij die vertrokken kozen nog sterker voor Rotterdam en Amsterdam dan de groep-1890. Tweederde van hen ging naar beide steden tegenover iets minder dan de helft van de groep-1890. Het is met de beschikbare gegevens niet na te gaan wat de oorzaken van deze ontwikkeling zijn. Wie naar Amsterdam trok was doorgaans ouder en hoger geschoold en verdiende meer dan degenen die naar Rotterdam gingen. Dat geldt zowel voor 1890 als 1920, maar in de negentiger jaren vertrokken meer arbeiders naar Amsterdam (mogelijk wegens de oprichting van de NSM) dan naar Rotterdam, terwijl de verhouding voor de groep-1920 precies andersom was. Wie binnen 5 jaar weer van 'de Schelde' vertrok behoorde meestal tot de middengroepen: arbeiders die geschoold waren, maar nog (lang) niet op het maximum-loon stonden. Zij konden door te vertrekken zich opwerken. Blijvers waren in eerste instantie diegenen die bij vertrek niets te winnen hadden: de ongeschoolden en de geschoolden die in Vlissingen al een hoog loon verdienden. In toenemende mate bleven evenwel ook de middengroepen.

Ter versterking van de vertrek-analyse nog iets over de ontslagervaringen van de groep-1920. Van deze groep werd 41% ontslagen wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Gemiddeld hadden deze pensionarissen 40 jaar op de fabriek gewerkt. Sommigen onder hen waren in de dertiger jaren wel eens buiten werk geweest, maar zodra de werkzaamheden aantrokken waren zij weer teruggekomen op de werf. Definitief werd wegens slapte 10.6% van de arbeiders ontslagen. Zij kwamen niet meer terug. Wegens ziekte werd 2.9% ontslagen, de rest van de groep ontslagenen (4.5%) wegens allerlei andere redenen.

Samengevat: de migratie door de Scheldearbeiders liep tussen 1890 en 1920 belangrijk terug. In 1920 kwam hun kern uit Vlissingen en hij bleef er. Deze sterk verminderde migratie moet belangrijke gevolgen gehad hebben. Wat de fabriek betreft: de groepssamenhang moet groter zijn geworden. De groep van 1890 was een zeer gemêleerd gezelschap. Per beroep vestigden zich maar weinig arbeiders vanuit dezelfde plaats in Vlissingen, gemiddeld voor vijf hoofdberoepen: 2.3. In 1920 was echter al meer dan 60% van de arbeiders afkomstig uit Vlissingen. Verder steeg het belang van de vakbeweging voor ieder arbeider, want hij moest nu in Vlissingen zijn positie verdedigen of verbeteren. Werkloosheidsverzekering mag een belangrijke impuls zijn geweest om lid te worden van een vakbond, het besluit in Vlissingen te blijven niet minder. Tenslotte kan een verband gelegd worden met de verzuiling. Verzuiling is, zoals in de voorgaande hoofdstukken betoogd, ook controle. De afnemende migratie maakte een toenemende groep inwoners controleerbaar.

De werkloosheidsverzekering zal op zich de migratie verminderd hebben, maar het personeelsbeleid van 'de Schelde' speelde ook een rol. Het was gericht op de opbouw van een hechte arbeidersstam. Daarom kregen kinderen van vaders die reeds op de afdeling werkten voorrang. Dat had niet alleen voordelen voor de scholing van die kinderen tot goede werklieden, maar het versterkte ook de band tussen fabriek en arbeidersgezin: een vader zou minder snel vertrekken wanneer zijn kinderen verzekerd waren van werk op de fabriek. Vlissingers werden met name aan de werf gebonden. *'Als je uit Vlissingen kwam, hoorde je bij de inventaris'*. Iemand die voor de tweede maal wegging werd daarna alleen nog teruggenomen wanneer hij een eerste-klas vakman was en vaklieden moeilijk te

krijgen waren. draaier in de zolang ovaal door een Van ook gratificac den met hun

Vertrek pr men. Niet-V beiders wer steunbeleid delijke arbe de' kreeg da op een gegev dienst genor niet zeker v mende mate den ontslage klieden. De van de arbe gezin ontzie moesten de

Het strev eigen opleid lonen betale vondschool Vanaf 1908 spaarbankb werd meer a beiders in d voor bankw en smederij schikken al

Ongetwijf doen vermi zen die 'de de stad. Vo hun tuintje en Amsterd kon boven de arbeider kering die o

De rest v gratie ampe het directe wel vanuit het bedrijf tie was te

krijgen waren. Traditie had haar eigen invloed. In 1952 nam P. v.d. Buuse, ovaal-draaier in de ketelmakerij afscheid. Hoofdbaas v.d. Berge herinnerde eraan dat zolang ovaal-draaibanken op de werkplaats hadden gestaan, deze bediend waren door een Van de Buuse. In het streven werklieden aan de werf te binden pasten ook gratificaties bij jubilea. Dat begon in 1907, dus zeven jaar nadat de werklieden met hun vieringen van jubilea waren begonnen.¹⁰³⁷

Vertrek probeerde de werf tegen te gaan, ontslagen zoveel mogelijk te voorkomen. Niet-Vlissingers werden eerder ontslagen dan Vlissingers. Waardevolle arbeiders werden desnoods tijdelijk overgeplaatst naar een andere afdeling. Het steunbeleid tijdens de Eerste Wereldoorlog diende hetzelfde doel. Een groep tijdelijke arbeiders werd gevormd, die zoveel perspectief op werken aan 'de Schelde' kreeg dat ze niet vertrok wanneer ze ontslagen werd. Deze arbeiders konden op een gegeven moment, wanneer de groei van het bedrijf blijvend leek, in vaste dienst genomen worden. Intussen: wie tot de arbeidersstam behoorde, was er niet zeker van dat hij dit zou blijven. Vanaf de negentiger jaren, maar in toenemende mate na het optreden van Jan Smit, werden bij slapte ook oudere werklieden ontslagen, zodat de werf een vaste kern hield van jongere en krachtige werklieden. De arbeiders zelf stuitte dit tegen de borst, het was hun een nieuwe blijk van de arbeidersvijandigheid van Jan Smit. Zij vonden dat arbeiders met een gezin ontsien moesten worden ten opzichte van ongehuwden. In het algemeen moesten de laatst gekomenen weer het eerste verdwijnen.¹⁰³⁸

Het streven om geschoold personeel te behouden werd aangevuld met een eigen opleiding van geschoold personeel, want de werf kon (of wilde) niet de lonen betalen welke in Rotterdam en Amsterdam werden betaald. De 'Burgervondsschool' en de 'Avondschool voor Handwerkslieden' werden gesubsidieerd. Vanaf 1908 werden vorderingen bij de studie beloond met een bedrag op een spaarbankboekje. Naarmate de theoretische eisen aan de werklieden toenamen werd meer aan onderwijs gedaan. Er kwam een cursus voor volwassenen werf arbeiders in de zeevaartschool en in 1918 begon de werf met een eigen leerschool voor bankwerkers en draaiers, later aangevuld met een leerschool scheepsbouw en smederij. In het algemeen kreeg iemand die over een heldere kop bleek te beschikken al gauw de kans verder te leren.¹⁰³⁹

Ongetwijfeld heeft ook de huisvestingspolitiek van het bedrijf de migratie doen verminderen. Van de 'Tachtig Plagen' tot en met 'Tuinstad' staken de huizen die 'de Schelde' liet bouwen gunstig af bij de overige arbeiderswoningen in de stad. Vooral de woningen die in tuinstadbouw werden neergezet waren met hun tuintjes en brede straten heel wat prettiger dan de woningen die Rotterdam en Amsterdam boden. Wie lid was van de volkstuintjesvereniging 'Levenslust' kon bovendien zelf tuinieren. Goede woningen waren een belangrijk middel om de arbeiders in Vlissingen te houden. Even belangrijk als de werkloosheidsverzekering die de werkloze arbeider een tijdje in zijn woonplaats hield.¹⁰⁴⁰

De rest van het sociaal beleid van 'de Schelde' heeft (zeker voor 1900) de migratie amper doen verminderen. Het bedrijf tastte pas in de beurs wanneer dit het directe bedrijfsbelang diende. Dat is vanuit ondernemersstandpunt en ook wel vanuit de tijdsomstandigheden te verklaren, maar zet het sociale imago dat het bedrijf van zichzelf heeft willen vormen toch in een ander daglicht. De directie was te zeer op de penning en te autocratisch om sociaal beleid gestalte te

geven. Een aantal malen is gewezen op het ziekenfonds, dat eerst in 1909 onder toezicht van werklieden kwam en toen pas verantwoording ging afleggen. Er is gewezen op de vakantiedagen die met moeite en op kosten van de werklieden uiteindelijk in 1909 ingingen. De bedrijfsgeneeskundige dienst werd pas goed op poten gezet toen het bedrijf voor de kosten van ongevallen moest opdraaien. Onder Jan Smit werd het sociaal beleid dus enigermate verbeterd. Mogelijk heeft dat invloed gehad op de migratie van de arbeiders.¹⁰⁴¹

Samenvattend: de arbeiders van 'de Schelde' werden lange tijd gekenmerkt door geringe interesse in vakbonden, door vaardigheid om spontaan een actie te organiseren en door een voorkeur, als ze lid werden van een bond, voor de richting die zelf doen en individuele autonomie hooghielde: de vrij-socialistische. De oudere metaalbewerkers, meende C.A. v.d. Velde, *'waren eigenlijk een beetje syndicalistisch van huis uit, hè?'* In ieder geval waren het individualisten. Deze karakteristiek is niet bijzonder voor 'de Schelde', maar komt op veel werven voor. Op de NSM waren arbeiders slecht te organiseren en die van de Rotterdamse werven gedroegen zich niet anders. Of ze zich nu, zoals in Hamburg moeilijk liet organiseren, of sneller zoals in Bremen en Oslo, steeds gingen de werf arbeiders al gauw in radicale, syndicalistische richting.¹⁰⁴²

Het is niet waarschijnlijk dat de geringe animo voor de vakbeweging werd veroorzaakt door gevoeligheid van de Vlissingse metaalbewerkers voor een goede verstandhouding tussen patroon en werkmán, zoals het gedenkboek 'De Koninklijke Weg' meent. Ook werd die geringe animo niet veroorzaakt door de 'anarchistische' en christelijke propaganda, zoals de NVV-ers dachten. Het punt is juist dat de 'anarchistische' propaganda bij velen aansloeg. Op de werf bleken grote hindernissen en concurrenten voor de vakbeweging te bestaan. De grootste hindernis was de verdeeldheid onder de werf arbeiders die werd bevorderd door de verdeel-en-heerspolitiek van de bazen, het aangenomen werk, de vaktrots en de grote hoeveelheid verschillende afdelingen. De concurrenten van de vakbeweging (geschooldheid, autonomie, aangenomen werk, migratie) gaven allerlei mogelijkheden om op eigen kracht je belangen te behartigen. Ze eisten daarnaast een zelfstandigheid, welke de werkmán niet gauw zijn oordeel deed plooiën naar een hoofdbestuur (mogelijk zelfs autoritair zoals bij de ANMB onder W.F. Dekkers), dat zetelde ver weg van de werkvloer.¹⁰⁴³

Geschooldheid, autonomie en aangenomen werk hingen direct samen met het

48. Huizen van 'de Schelde' aan de Verkuyl Quakkelaarstraat, augustus 1912.

produkt dat en de markt waarvoor de werf produceerde. De aard van geschooldheid veranderde wel, maar het niveau daalde niet. De autonomie werd niet minder en het aangenomen werk bleef nog lange jaren op de werf bestaan. Verlaging van kwalificatie en geschonden vaktrots kunnen dus niet verklaren waarom de organisatiegraad op 'de Schelde' in de twintiger jaren zo spectaculair steeg. De oorzaken daarvan moeten we in de eerste plaats zoeken in het vorige hoofdstuk: de werkloosheidsverzekering, de verlaging van lonen en tarieven, de verplaatsing van de besluitvorming over lonen en werktijden naar nationaal niveau, de komst van Van Spanning. Dit hoofdstuk voegde daar bij de daling van de migratie. Verhuizing als alternatief voor vakbondsstrijd viel terug, het belang van de vakorganisatie steeg.

i. de bouwvakkers

Na deze uitvoerige verhandeling over de werfarbeiders kan ik over de bouwvakkers kort zijn. Van de scheepsbouw wordt wel gezegd: '*Een schip is net een huis*'. Bonebakker heeft overeenkomsten tussen scheepsbouw en bouwvakken opgesomd: 1. beide maken geen massa-artikel; 2. zelden werd in beide bedrijfstakken op voorraad gebouwd (in het bouwvak trouwens vaker); 3. de bedrijven hadden geen invloed op de vraag; 4. bijgevolg waren de personeelsbezettingen van de bedrijven in beide takken nogal aan conjunctuurschommelingen onderhevig. Veel van hetgeen ten aanzien van de werf is geconstateerd moet zich ook hebben voorgedaan in de bouwvakken. In het bouwvak gold bovendien dat de aannemer, anders dan de scheepsbouwer, niet aan een vestigingsplaats gebonden was. Dat moet tot een losser band tussen werklieden en patroon hebben geleid.¹⁰⁴⁴

Produkt en markt hadden op de bouw eenzelfde invloed als op de scheepsbouw, met dit verschil dat de markt van 'de Schelde' nationaal en internationaal was doch die van de Vlissingse bouwvakken in eerste instantie lokaal. In hoofdstuk 5.d is reeds naar voren gekomen dat speculanten en grote opdrachtgevers in Vlissingen actiever waren op de bouwmarkt dan in Middelburg waar plaatselijke particulieren meer bouwopdrachten verstrekten. Desalniettemin bleef ieder nieuw bouwproject anders. Dat stelde grenzen aan de mogelijkheid om het werk op te delen en eisen aan de geschooldheid omdat telkens nieuwe problemen moesten worden opgelost, al werd wat het timmerwerk betreft gaandeweg meer door timmerfabrieken geleverd. Net als in de scheepsbouw speelden geschooldheid en autonomie in de huizenbouw een grote rol. Over ongelukken (die kwamen ook in de bouw wel voor) en arbeidsbelasting ben ik weinig gegevens en klachten tegengekomen, zodat het in de bouw iets gemoedelijker moet zijn geweest. Wel werd geklaagd over afblaffen door patroons of opzichters. Op het werk zelf bestonden voldoende mogelijkheden voor informeel contact, doch van de collega's op andere projecten was men gescheiden.¹⁰⁴⁵

In hoofdstuk 5 d bleek dat ook in de bouwvakken standsverschillen arbeiders verdeelden, tevens dat in de negentiger jaren in het bouwvak al aangenomen werk voorkwam. Het stelde dezelfde eisen en had dezelfde effecten als in de scheepsbouw met dit verschil dat men in de huizenbouw geen ingewikkelde stelsels kende als Halsey en Rowan. Daarvoor was het werk te veel aan onderbrekingen onderhevig en te wisselvallig. Karweien werden aangenomen voor een bepaalde prijs of tijd. Loven en bieden was ook hier de standaardpraktijk. Net als

in de scheepsbouw kon een arbeider persoonlijk een karwei aannemen, maar het gebeurde ook wel dat hij een aantal andere arbeiders in dienst nam, of dat een aantal arbeiders samen een karwei aannamen. Ook hier moest een arbeider dus goed het werk kunnen schatten en het kon tot problemen komen, wanneer een baas de macht op de arbeidsmarkt had of wanneer een accoord niet duidelijk was. Dat laatste gebeurde nog wel eens in de bouw. Allerlei werkjes kwamen er soms bij die van tevoren niet door de arbeiders voorzien waren of de baas had naar zijn mening veel meer werk uitgegeven dan de arbeiders dachten te hebben aangenomen. Loonkosten maakten 30 tot 40% van de bouwkosten uit en de bazen hadden van tevoren de bouw voor een bepaalde prijs aangenomen. De starheid van de patroons die we zo vaak zijn tegengekomen, kwam net als op 'de Schelde' dus niet uit de lucht vallen.¹⁰⁴⁶

De zelfstandigheid die vereist was voor de geschoolde arbeid in de bouw en voor het aangenomen werk werd nog versterkt doordat de Vlissingse bouw nog lang kleinschalig was. De geringe omvang van de bedrijven in het bouwvak, maar nog veel meer het geringe kapitaal dat lange tijd nodig was om een eigen bedrijf te beginnen, gaf het zelfbewustzijn van de bouwvakkers meer perspectief dan bij de werfarbeiders. Een kleine zelfstandige in het metaalbewerksvak of in de scheepsbouw zouden de meeste werfarbeiders niet kunnen worden. In de bouwvakken was echter een enorm kapitaal ook in de twintiger jaren nog niet nodig, al ging het de kracht van de individuele arbeider wel te boven. Op coöperatieve basis of onder firma kon men nog beginnen, tenzij de bouwmarkt inzakte. Dan was met name de coöperatie een te weinig soepele onderneming. Werd de zelfstandigheid versterkt door de mogelijkheid eigen baas te worden, ze deed de arbeider nog sneller in botsing komen wanneer hij merkte dat hij door een vroegere kameraad, nu kleine zelfstandige, even hard op zijn loon werd gekort als gevestigde patroons deden.¹⁰⁴⁷

Was het bouwvak zeer conjunctuurgevoelig, het was bovendien zeer seizoengevoelig. Iedere patroon probeerde een aantal vaste werklieden te houden, maar het hele jaar door kon hij ze geen werk geven. Zo groot was de Vlissingse markt niet. Heel wat werklieden trokken van karwei naar karwei en van patroon naar patroon. Conjunctuur- en seizoengevoeligheid leidden tot een losse band tussen arbeider en patroon. De spanningen die het aangenomen werk met zich mee kon brengen en de starheid van de patroons konden in een dergelijk klimaat nog gemakkelijker tot conflicten leiden. Die bleven in het Vlissingse bouwvak dan ook niet uit. Daar komt bij dat de bouwvakkers veel minder de stad uit trokken dan de metaalbewerks. Vanaf 1890 wordt regelmatig geklaagd over de honkvastheid van de Vlissingse bouwvakker.¹⁰⁴⁸

De bouwvakkers moesten dus veel eerder dan de metaalbewerks loonstrijd in Vlissingen zelf voeren. Een ander verschil met de werfarbeiders was, dat zij niet met één directie hadden te doen, maar met verschillende bazen die bovendien onvoldoende ('Bouwkring') of in het geheel niet (de schilders) georganiseerd waren. De bouwvakkers moesten veel harder vechten voor controle over de arbeidsmarkt. Er was geen minister die een cao verbindend verklaarde voor de bedrijfstak, de arbeiders moesten er zelf op toezien dat loonafspraken werden nageleefd. Organisatie onder bouwvakkers kwam niet vroeger dan onder de metaalbewerks in Vlissingen, maar ze was sneller algemeen. Dat is verklaarbaar

gezien de
Het a
scheepsb
menhang
drijf toe
bouwvak
ke voorl
constate

j. slot
Zowel in
den die
moderne
bewustz
sonderha
ten een
renten. A
zijn tell
(lonen m
de lang
bouwvak
commiss
merking
grondwe
tie, van
is in het
te Utrech

In Mi
Federati
taat laat
een arbe
ken? Mi
tussen V
leiders?
teiten o
aanvoer
de richti

Twee
worden
ale gesch
cessen k
tweede:
beroeps
merliede
metsela
roepsbe
en tusse

gezien de verhoudingen op de arbeidsmarkt.

Het aangepaste model van Kern en Schumann volgend bij de analyse van de scheepsbouw en de bouwvakken moeten we tot de conclusie komen dat de samenhang die Hamilton (Inleiding a) zag tussen radicalisme en omvang van bedrijf toeval kan zijn geweest. Gemeten naar het aantal stakingen was het kleinere bouwvak radicaler dan de grote werf, gemeten naar politieke en vakbondspolitieke voorkeur stelden we de invloed van andere bedrijfsinterne factoren vast en constateerden we geen verschil tussen beide bedrijfstakken.

j. slot

Zowel in de scheeps- als in de huizenbouw werden belangrijke factoren gevonden die arbeiders eerder in vrij-socialistische dan in sociaal-democratische en moderne richting stuurden. Geschooldheid en autonomie bevorderden het zelfbewustzijn, het aangenomen werk maakte van ieder arbeider zijn eigen vakbondsonderhandelaar. Beide bedrijfstakken waren zeer conjunctuurgevoelig en maakten een produkt op bestelling, vaak na een inschrijvingsprocedure met concurrenten. Aan de kostenkant van de produktie moest de werkgever dus terdege op zijn tellen passen. Dat resulteerde onder meer in starheid aan het loonfront (lonen maakten in beide bedrijfstakken 1/3 van de kostprijs uit). Betekent dit dat de langdurige voorkeur voor het vrije socialisme bij de Vlissingse werf- en bouwvakarbeiders dus toch uit bedrijfsfactoren verklaard kan worden? Een commissie die in 1920 het bouwbedrijf onderzocht maakte onder meer deze opmerking: *'Te Amsterdam is van de georganiseerde metselaars, opperlieden en grondwerkers de overgrote meerderheid georganiseerd in de Landelijke Federatie, van de timmerlieden in den modernen Bond. Te 's Gravenhage en Rotterdam is in het metsel- en timmerbedrijf de invloed van den modernen bond het sterkst; te Utrecht is die der confessionele organisaties weder meer overwegend.'*³¹⁰⁴⁹

In Middelburg waren de bouwvakkers overwegend niet georganiseerd in de Federatie en in Vlissingen wel, zouden we er nog aan toe kunnen voegen. Het citaat laat zien hoe moeilijk het is vast te stellen wat uiteindelijk het karakter van een arbeidersbeweging bepaalt. Zijn het stedelijke factoren of werkkarakteristieken? Misschien werden de verschillen tussen Amsterdam, Den Haag en Utrecht, tussen Vlissingen en Middelburg veroorzaakt door de richting van de plaatselijke leiders? Tijden en omstandigheden bepalen echter of iemand met leiderscapaciteiten ook inderdaad een leidende figuur wordt. Geconfronteerd met dezelfde aanvoerder, Van der Veer, kozen Middelburg en Vlissingen voor een verschillend richting.

Twee opmerkingen vooraf. Ten eerste: de vraag 'stad of bedrijf?' moet gesteld worden voor een periode waarin het lokale de kaders vormt waarbinnen de sociale geschiedenis van de arbeidersbeweging zich afspeelt. Wanneer nationale processen hun invloed doen gelden moet de vraag anders gesteld worden. Ten tweede: traditie kan de invloed stad en bedrijf belangrijk wijzigen. Traditioneel beroepsbewustzijn verklaart waarschijnlijk de houding van de Amsterdamse timmerlieden, die volgens de commissie zo verschilde van die van de Amsterdamse metselaars. In Vlissingen zagen we in het vorige hoofdstuk dat traditioneel beroepsbewustzijn een rol speelde in de verhouding tussen bankwerkers en ANMB en tussen de ANMB en de rest van de werfarbeiders. Het leven is geen laborato-

rium; vertroebelende elementen als traditie behoren tot het materiaal waar de historicus mee werken moet. Zijn modelmatige veralgemeniseringen zijn bijgevolg voorzichtig en elastisch. Tot meer mogen de studie van Vlissingen en de vergelijking met Middelburg ons niet verleiden. Toch laat Vlissingen wel enkele nadere conclusies toe over de verhouding stad-werk ter verklaring van een plaatselijke arbeidersbeweging en over de vraag waar je radicale, of zelfs anarchistische, arbeidersbewegingen kunt verwachten.¹⁰⁵⁰

In de sfeer van de produktie wordt de arbeider in de eerste plaats tot arbeider. Het feit dat hij in het kapitalisme niet de eigendom bezit van (in 'socialistische' landen: de controle over) de produktiemiddelen, bepaalt zijn positie en ervaringen in het bedrijf. In die zin komt aan de bedrijfsfactoren heel algemeen het primaat toe, maar dat is bijna een open deur. Vervolgens wordt de kwestie al gauw ingewikkeld. Van arbeidersbeweging is sprake wanneer onvrede een georganiseerd karakter krijgt. Die onvrede keert zich doorgaans tegen de werkgever, maar hangt slechts ten dele met het werk samen. Meestal vormen hoogte van het loon en de arbeidsduur de oorzaak van de conflicten. Beide hebben even veel met het werk te maken als met het maatschappelijk leven van de arbeider buiten het werk.

Zo spelen reeds stedelijke aspecten mee, met name in de conflicten over de hoogte van het loon. Vergoedt het loon immers arbeidsbelasting, het moet de arbeider óók in staat stellen zijn leven te leiden: de kosten van levensonderhoud (die lokaal bepaald zijn) zijn belangrijk alsmede waardeoordelen zoals status en fatsoen. In Vlissingen behoorde de man het gezinsinkomen te verdienen. Vrouwenarbeid kwam weinig voor, de voorwaarden daartoe ontbraken. Huisarbeid, erwtenlezen, vond pas na 1900 ingang. In Middelburg was het daarentegen veel meer gebruikelijk dat de vrouw ging werken. Ze had er veel meer mogelijkheden toe. Waarschijnlijk speelde ook een ander zelfbewustzijn van de Middelburgse arbeider als arbeider een rol. In Middelburg maakten arbeiders de onderste lagen van een met vele standen goed uitgekristalliseerde sociale structuur uit. Vlissingen daarentegen kende amper hogere standen. Een geschoolde arbeider stond daar veel meer op een voetstuk dan in Middelburg, zijn trots en zelfbewustzijn werden er veel minder getemperd door het contrast met hogere standen. Ook heel direct in de produktiesfeer konden lokale verhoudingen doorwerken. 'De Schelde' produceerde voor opdrachtgevers ver weg. Alleen de marine en de 'Rotterdamsche Lloyd' waren vaste klanten. De markt voor de bouwvakken werd in Vlissingen slechts ten dele door de plaatselijke gezeten burgerij van werk voorzien. Die burgerij was niet erg rijk. In Middelburg daarentegen, waar afgezien van de 'Vitrite' het kleinbedrijf overheerste, was de burgerij veel kapitaalkrachtiger. Als vaste klanten van de kleine ondernemers moet zij een veel sterker afhankelijkheidsrelatie in de maatschappij in stand hebben kunnen houden dan in Vlissingen mogelijk was. De Vlissingse arbeiders konden bijgevolg vrijer ademen dan hun Middelburgse collega's. Wie het karakter van een arbeidersbeweging wil verklaren moet in eerste instantie kijken naar de sociale structuur van een stad of een land en met name naar de wijze waarop de hogere lagen omgaan met de arbeiders.¹⁰⁵¹

Allerlei factoren op de werf en in de bouw bevorderden de zelfstandigheid en het zelfbewustzijn van de arbeiders, maar of beide buiten de produktiesfeer tot

leven konden
ten het werk
cultuur van z
de ideologie
Vlissingen bo
heid die het
werd bovend
en politiek g
schappij. De
ders te overb
dige maatsch
we de klerke
pelijk verkee
breed in de v
tiegevoelens,
king. Waar w
en onbaatzu
minee ontbra
paraat dat hu
burg was de
zetten zich o
zuchtigheid
door de grot
gere stand ee
Middelburgs
Onvrede
buiten het b
standen en k
de arbeiders.

leven konden komen hing af van de stedelijke factoren. Werden de arbeiders buiten het werk op zichzelf gelaten, kregen zij de mogelijkheid een wereld en een cultuur van zichzelf te scheppen? Dat zijn belangrijke elementen in de keuze van de ideologie die onvrede over werkgever en werk maatschappelijk kanaliseert. Vlissingen bood goede mogelijkheden voor het vrije socialisme. De zelfstandigheid die het werk vereiste, eiste ook het leven buiten de fabriek. De arbeiders werd bovendien weinig in de weg gelegd om hun zelfbewustzijn maatschappelijk en politiek gestalte te geven. De Vlissingse maatschappij was een arbeidersmaatschappij. De hogere standen waren onvoldoende in staat de kloof met de arbeiders te overbruggen, laat staan de arbeiders te controleren. Een tamelijk eenvoudige maatschappijstructuur als het vrij-socialistisch ideaal behelsde (waar vinden we de klerken, de ambtenaren van de administratie, diensten die het maatschappelijk verkeer vergemakkelijken, hulpverlening?) werd in Vlissingen geen strobreed in de weg gelegd. Zo'n ideaalmaatschappij leek maakbaar. Radicale revolutiegevoelens, de dag van de grote afrekening, kregen eerder steun dan tegenwerking. Waar waren in Vlissingen figuren uit hogere standen die zich daadwerkelijk en onbaatzuchtig om de arbeiders bekommerden? Afgezien van een enkele dominee ontbraken zij of ze waren dermate nauw verbonden met het productieapparaat dat hun onbaatzuchtigheid al gauw in twijfel getrokken werd. In Middelburg was de maatschappij aanzienlijk ingewikkelder. Mensen uit hogere standen zetten zich daar in voor de arbeiders, mensen uit vrije beroepen wier onbaatzuchtigheid geloofwaardiger was. Radicale revolutiegevoelens werden gedempt door de groter ingewikkeldheid van de maatschappij, doordat niet ieder van hogere stand een egoïstische kapitalist bleek, doordat de plaats van de arbeider in de Middelburgse maatschappij als geheel hem onderdaniger maakte.

Onvrede in het bedrijf kreeg maatschappelijke richting door de ervaringen buiten het bedrijf. Meer dan de werksituatie bepaalden de verhoudingen tussen standen en klassen de inhoud van het politiek-maatschappelijke bewustzijn van de arbeiders.